

Csanádi Gábor - Ladányi János

B U D A P E S T

- a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata -

I. Bevezetés

Munkánkban azokról az utóbbi néhány évben végzett vizsgálódásainkról szeretnénk számot adni, amelyek Budapest területi-társadalmi szerkezetének feltárására irányultak. Eredeti szándékaink szerint kutatásunkat erősen gyakorlatra orientáltnak, és mindenekelőtt a jelenlegi városszerkezet megragadására irányulónak terveztük. Hogy időnként mégis elméleti és módszertani fejtegetésekre, nemritkán történeti kitérőkre kényszerülünk, mindenekelőtt a hagyományos városszociológia témánkat érintő elméletével és módszereivel kapcsolatban összegyűjtött, igen kedvezőtlen tapasztalatainkkal magyarázható. E tapasztalatok röviden úgy összegezhetők, hogy a városok társadalmi szerkezetének, a városon belül lejátszódó legfontosabb társadalmi folyamatok városszerkezeti elhelyezésének leírására használt elméleti keretek és módszertani apparátus - amelyek pedig az általánosan elterjedt vélemény szerint a szociológia leglezártabb kérdései közé tartoznak - igen kevésbé alkalmasak az általunk vizsgálni kívánt problémák megragadására. Ugyanakkor egy idő után az is nyilvánvalóvá vált előttünk, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni együttéléseinek, illetve elkülönüléseinek jelenlegi szabályosságai nem érthetők meg a városszerkezet és az egyes városrészek karakterét nagymértékben meghatározó várostervezői beavatkozások történetének "tervezésszociológiai jellegű" feltárása nélkül. Kutatásunk tehát nem Budapest, illetve az egyes budapesti városrészek "társadalomtörténetének" megrajzolására, még kevésbé a városépítés történetének, vagy

jelenlegi gyakorlatának leírására irányult. Mindössze arra törekedtünk, hogy bebizonyítsuk a nagyvárosi expanzió, a városszerkezet, valamint a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének elemzésére használatos ökológiai modellek elméleti és empirikus tarthatatlanságát, és néhány, a városon belül zajló térbeni-társadalmi folyamatok reálisabb megragadására alkalmas fogalom és gyakorlati módszer kidolgozására tegyünk kísérletet. Terjedelmi okok miatt ezt a munkánkat kénytelenek voltunk a különösebb lakás-szociológiai összefüggések bemutatását még nem igénylő kérdések ismertetésére korlátozni. Ez azt jelenti, hogy jelen keretek között nem állt módunkban a különböző "lakásosztályok" városszerkezeti elhelyezkedését, a feltárt "városszerkezeti minták" "lakásosztályokkal" való összekapcsolódását, illetve a különböző lakáspolitikák ezekre gyakorolt hatását is megvizsgálni.

- . - . = . -

Hosszú ideig azt gondoltuk, hogy a klasszikus, majd neoklasszikus és egyéb neven ujjáéledő humán ökológiai gondolkör kritikai elemzése a szociológia lerágott csontjai közé tartozik. Éppen ezért nem is terveztük, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének történeti-szociológiai vizsgálata során ebben a témában különösebb részletességgel elmélyedjünk. A nagyvárosok térbeni-társadalmi szerkezetével foglalkozó korábban készült tanulmányok azonban meglepően szoros szálakkal kötődnek a klasszikus ökológiai gondolkörhöz. Ugy tűnik továbbá, hogy ezen munkák konceptuális és módszertani hiányosságai is szorosan összefüggenek ezzel a tudatosan, vagy kevésbé tudatosan vállalt, de mindenesetre meglehetősen csekély távolságtartással kezelt ökológiai tradícióval. Szólnunk kell tehát azokról a kétségeinkről, amelyek e terület irodalmának tanulmányozása nyomán vetődtek fel bennünk.

A lassan hatvan évre visszamenő viták áttérítése meglepő eredményt szolgáltat. A Chicago-iskola eredeti modellje, a Burgess nevéhez fűződő koncentrikus zónák modellje, valószínűleg a legtöbbet bírált társadalomtudományi koncepciók egyike. A két alternatív városmodell hipotézis, a Hoyt által javasolt szektorális, valamint a Harris és Ullman által felvázolt többmagvú városmodellek az évek során szintén többször váltak igen heves viták tárgyává, s nyugodtan mondhatjuk, hogy ezekből a vitákból sohasem a modellek meggyőző ereje került ki győztesen. A meglepő viszont az, hogy ennek ellenére a témával foglalkozó kutatások egyáltalán nem tudtak függetlenedni ezektől a koncepcióktól. Kissé elnagyoltan fogalmazva annyi történt, hogy a matematikai statisztika és a számítástechnika hatalmas fejlődése következtében már viszonylag

sok változó térbeli eloszlásának alakulását voltak képesek megvizsgálni, illetve a számítási módszerek között a különböző faktor- és cluster-analizises technikák is megjelentek. Az eredeti koncepciók háttérében meghúzódó elméleti előfeltevéseket sokan bírálták, érdekes módon azonban ez nem vezetett alternatív, gyökeresen új utakra, a kérdésfeltevések végül is nem mentek túl Bogue 1953-ban megfogalmazott kérdésein: "A teljes eloszlási modell mekkora részét magyarázzák az egyes, fenti hipotézisek külön-külön, s a három együtt mekkora részt nem magyaráz meg abban az esetben, ha egymással összekapcsolva használjuk őket." ^{1/}

A koncepció "tartóssága" mindenesetre célszerűvé teszi, hogy röviden áttekintsük előzményeit, forrásait, a viták néhány lényeges szempontját. A városok térbeli és társadalmi szerkezetének leírása, legalábbis a múlt század második harmadára visszamenően, nyomonkövethető törekvése a társadalomtudományoknak. ^{2/} Így például

^{1/} Bogue, B: Needed Urban and Metropolitan Research, Scripps Foundation Oxford, Ohio 1953; idézi: A.A. Murdie Spatial Form in the Residential Mosaic in: Herbert-C. Johnston. R. /eds./: Spatial Processes and Form, vol. I. p. 237.

^{2/} Egyes szerzők pl. W. Firey: Land Use in Central Boston, Harvard University Press, Cambridge. Massachusetts 1947 c. könyve bevezetőjében egyenesen Arisztoteles és Platon város-utópiáinak leírásáig visszanyúlva talál releváns forrásokat - mégha csak viszonylag általános jellegűeket is.

B. Berry és J. Kasarda idézi J.G. Kohl 1841-ben íródott könyvének^{1/} egy fejezetét, ahol a város belső társadalmi szerkezetét térbeli szerkezetté transzformálja: "... a vertikális különbségek lefordíthatók homogén társadalmi státusú 'ivekre' olymódon, hogy a népesség gazdasági és társadalmi fontossága csökken, ahogy kifelé haladunk a város középpontjából".

Szinte valamennyi olyan könyvben, amely nagyvárosok területi szerkezetével foglalkozik, találkozunk valamilyen hasonló korai hivatkozással - ha gyakran nem túlzottan ismert, vagy jelentős szerzők is ezek az elődök. Mindenképpen kiemelkedik közülük Engels: A munkásosztály helyzete Angliában c. 1845-ben írt tanulmányának A nagyvárosok c. fejezete, különösen a Manchesterrel foglalkozó néhány oldal, amelyben a városok térbeli szerkezete leglényegesebb kérdéseinek többsége felvetődik. Így például: "Minden városban van egy vagy több 'sötét negyed', melyben a munkásosztály összezsúfolódik. Gyakran előfordul persze az is, hogy a negyed eldugott sikátorai közvetlenül a gazdagok palotái mellett húzódnak meg, általában azonban külön városrészekbe utalják őket." ^{2/} Vagy másik példát véve, Engels kísérletet tesz arra, hogy a város társadalmi-térbeli szerkezetét megragadja:

^{1/} J.G. Kohl: Der Verkehr und die Aussiedlung der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche. Leipzig. Arnotdische Buchhandlung. in: B. Berry - J. Kasarda: Contemporary Urban Ecology, Macmillan, N.Y. 1977. pp. 108-110.

^{2/} MEM. 2. kötet, Kossuth, Bp. 1958. 243. old.

"Manchester középpontja meglehetősen kiterjedt kereskedelmi negyed, mintegy fél mérföld hosszú és ugyanolyan széles, s csaknem kizárólag irodákból és áruraktárakból /warehouse/ áll. Az egész nagyedben alig lakik valaki... E kereskedelmi negyed kivételével az egész tulajdonképeni Manchester megannyi munkásnegyed, amely másfél mérföld átlagszélességű övként körülveszi a kereskedelmi negyedet. Kint, ezen az övön túl lakik a magasabb és a középburzsoázia. A középburzsoázia szabályos utcákban a munkásnegyedek közelében... a magasabb burzsoázia távolabb eső villaszerű kertes házaiban... szabad, egészséges vidéki levegőn, gyönyörű kényelmes lakásokban, mely közeléből félóránként vagy negyedóránként omnibuszok indulnak a városba." ^{1/}

Ha eltekintünk a terminológiai különbségektől, további hosszadalmas idézetek összehasonlítása nélkül is világos lehet, hogy a hetven évvel később "feltalált" koncentrikus övezeti rendszer, mint a városok szerkezetének é fejlődésének "ideáltípusa" csak igen kis részletek tekintetében jelent új koncepciót például a fenti, vagy ennél is korábbi leírásokhoz képest. Jellemző példának tekinthetjük, hogy a városok homogén, koncentrikus övezetekre tagolásának koncepciója, - mely mint városépítészeti ideál legalább a barokk városépítészetiig vezethető vissza - Európában annyire elterjedt volt, hogy Budapesten - mindenekelőtt bécsi, de nem kis mértékben

^{1/} u.o. 260-263. old.

berlini, párizsi, sőt londoni hatások következtében^{1/}
 - a városegyesítéskor - ötven évvel a "Chicago-iskola"
 jelentkezése előtt - már uralkodó várostervezési ideo-
 lógiának tekinthető.

-
- 1/ Siklóssy a Közmunkatanács létrejöttének körülményeit tárgyalva például így ír: A metropolisok "... világkiállításokon mutatják be fejlődésüket. London 1851 és 1862-ben; Párizs 1855-ben, 1867-ben, 1878-ban, 1889-ben és 1900-ban; Bécs 1873-ban. Mindezek a nagy kiállítások - melyeket kisebbek egész sora követett - erős kölcsönhatással voltak a rendező államokra. Vajon ki ne venné észre az összefüggést a tények között, amelyek szerint London 1851-ben kiállítást rendez, III. Napoleon 1853 júniusában építkezési diktátorrá teszi meg Hausmann Eugén bárót, 1855-ben Párizs rendezi első világtárlatát. E közt, s az 1862-ben megrendezett második londoni világkiállítás közt 1857 december 20.-án rendeli el Ferenc József Bécs városa rendezését és megnagyobbítását ... Ezalatt mi ... Pesten nyomorúságunkban ... egyik városrendezési baklövést a másik után követtük el... Csupán mint díszművet forgattuk azt a két kötetes, Párizsban merített papírra nyomott magyar könyvet a londoni világkiállításról, amelyet naiv tárgyszerelem hozott létre. A nagy városok szokatlan tempójú fejlődéséről a Vasárnapi Ujság tájékoztatott bennünket ... A nagy városoknak és a nagy kiállításoknak az a vonzereje mégis szuggesztíven hatott ránk ... saját 1885-ös és 1896-os országos kiállításaink városrendezésünk sikeres fejzeteiben tárgyalhatók." Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? A Budapesti Közmunkák Tanácsa története 1870-1930. Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Budapest, 1931. 56-57. old. Chicagóban egyébként 1893-ban rendeztek világkiállítást.

Az is nyilvánvaló, hogy az övezet és -szektor-elméletek megalkotói előtt ismertek voltak a várostervezés hasonló jellegű eredményei, sőt, hogy modelljeiket lényegében a várostervezők által használatos építési övezetekből-szektorokból építették fel. Burgess klasszikussá vált tanulmányában^{1/} például így fogalmaz: "Az expanzió ... folyamatát különböző és igen gyakorlati nézőpontból vizsgálták a várostervezéssel, a 'zoninggal' és a regionális felmérésekkel foglalkozók", majd megállapítja, hogy "a várostervezés, a 'zoning' és a regionális kutatás a városi expanziót csaknem kizárólag földrajzi értelemben használja fel." ^{2/} Végül, hogy semmi kétségünk ne maradjon: "Az expanziót, mint folyamatot eddig még nem tanulmányozták, bár az effajta vizsgálat-hoz és a folyamat különböző vonatkozásainak az értelmezéséhez szükséges információk megtalálhatók a várostervezést, a 'zoningot' és a regionális tervezést szolgáló felmérésekben." ^{3/} A telkek nagyságának és felhasználásának, az épületek nagyságának és a beépítés sűrűségének övezetenkénti szabályozását valójában már Burgess tanulmányának megjelenése előtt széles körben alkalmazták az Egyesült Államokban, így Chicagóban is. Burgess tehát valójában nem tett egyebet, mint hogy különböző, meglehetősen felszínes biológiai metaforák felhasználásával, és tagadhatatlanul igen kitűnő megfigyelő és ál-

1/ R.E. Park - E.W. Burgess - R.D. McKenzie: The City. University of Chicago Press, Chicago and London 1968. 47-62. pp.

2/ Magyarul lásd: Szelényi Iván /szerk./ Városszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1973. 148.o.

3/ i.m. 150. old.

talánosító képessége segítségével - leíró jellegű elméleti modellbe foglalta a várostervezés által ekkor már általánosan használatos - normatív - kategóriákat.

Hangsúlyoznunk kell persze, hogy a "körkörös zónák" modelljének a "Chicago-iskola" általi felhasználása tulajdonképpen legalábbis meglepőnek mondható. Meglepő először is már első pillantásra, ha Chicago térképére nézünk. Ugyanis egy erősen elnyúlt, téglalap alakú várossal van dolgunk, amely már önmagában megkérdőjelezi az övezet-modell használhatóságának jogosságát. Ráadásul ezen téglalapszerű alakzat egyik hosszabb oldalát a Michigan tó partja képezi, és a "központi üzleti negyed" minden leírás szerint a tóparton, és nem ahol "lennie kellene", valahol a város közepén helyezkedik el. A várost több folyó, illetve csatorna is átszeli, maga után vonva azokat a közlekedési és ipartelepülési konzekvenciákat, amelyek már a térkép felületés áttekintése alapján is feltűnőek. Burgess 1929-ben még tisztán látta, hogy a városexpanzió "radikális karakterét" egyrészt a "természetes és mesterséges topográfiai különbségek, ideértve a domborzati viszonyokat, a folyó- és tópartokat, az olyan határokat, mint a folyók, magasvasutak, parkok", másrészt "a város utcahálózatának általános jellegzetességei, beleértve a helyi közlekedési rendszer struktúráját" ^{1/} is nagymértékben befolyásolják. A domborzati viszonyok hatásaként - mint leírja - Montreálban és Seattle-ben - de kisebb mértékben a többnyire sík vidéken fekvő Chicagóban is - a zóna-modell úgy módosul, hogy a "szegények a völgyekben, a módosak a domboldalon, a gazdagok a tetőn laknak". ^{2/}

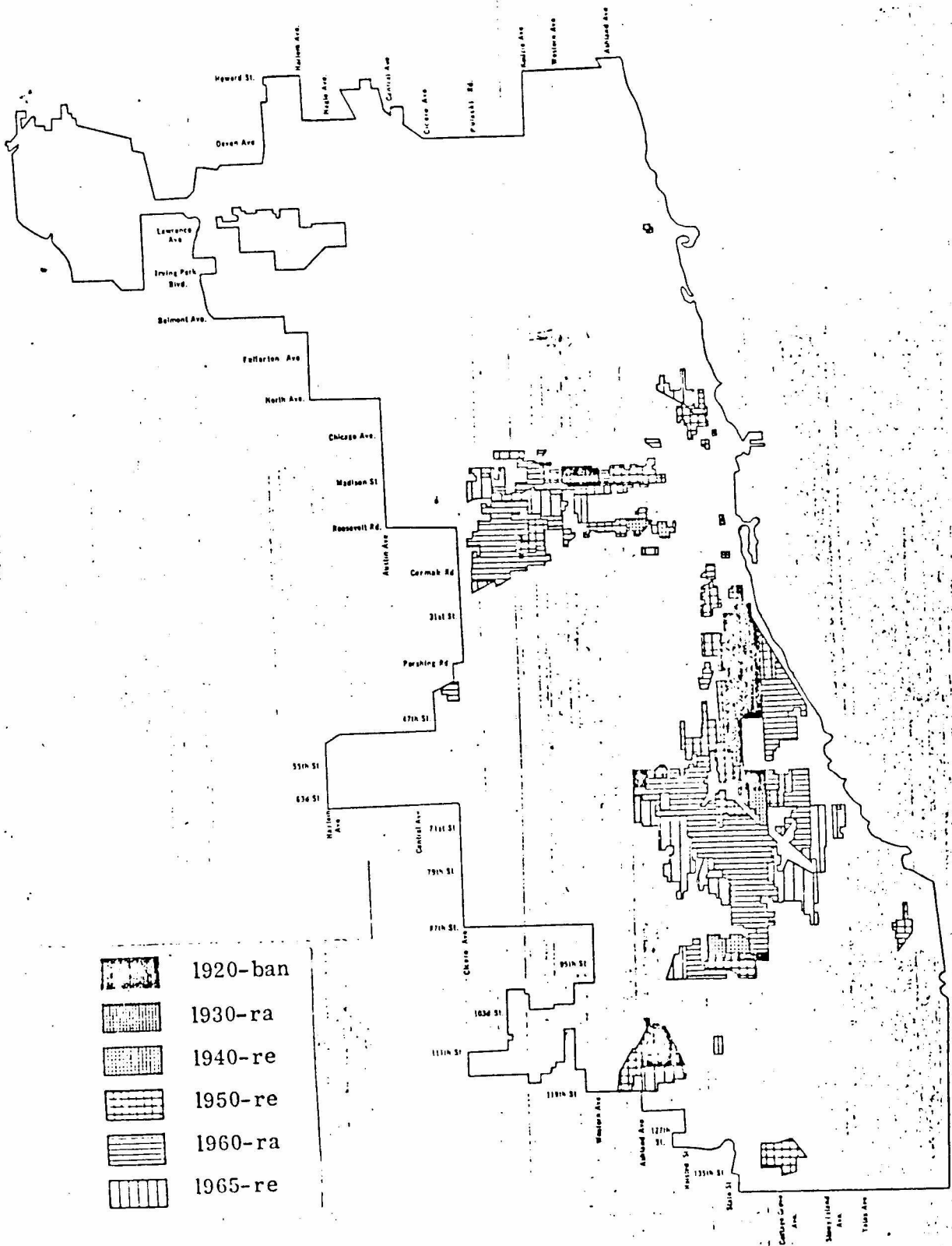
^{1/} E.W. Burgess: Urban Areas in: T.V. Smith - L.D. White /eds./: Chicago: An Experiment in Social Science Research. The University of Chicago Press, Chicago, 1929. 113. old.

^{2/} i.m. 115. old.

Azt is látja természetesen, hogy Chicago - a tópart hatásként - legfeljebb csak "félkörös" modellel írható le. A négyzethálós utcahálózat következményeit pedig abban összegezi, hogy, mivel így a központtól északra, délre és nyugatra fekvő területek jobb közlekedéssel rendelkeztek, a város fejlődése ezekben az irányokban gyorsabb volt, mint az északnyugati és délnyugati szektorokban. Ezt erősítette az is, hogy a Chicagó folyó északi és déli ágai ez utóbbi irányokból érkeznek a Michigan tóba, és partjaikra a nehézipar települt, együtt járva a lakásállomány alacsony színvonalával, és a szegény népesség koncentrálódásával. Így azután ebben az írásban már nem is annyira a körkörös modellt tekinti érvényesnek, hanem - kizárólag absztrakt geometriai formákban tudván gondolkodni - ennek "eltorzított változatát", egy igen szofisztikált, "/fél/máltai keresztthez hasonló formációt".^{1/}

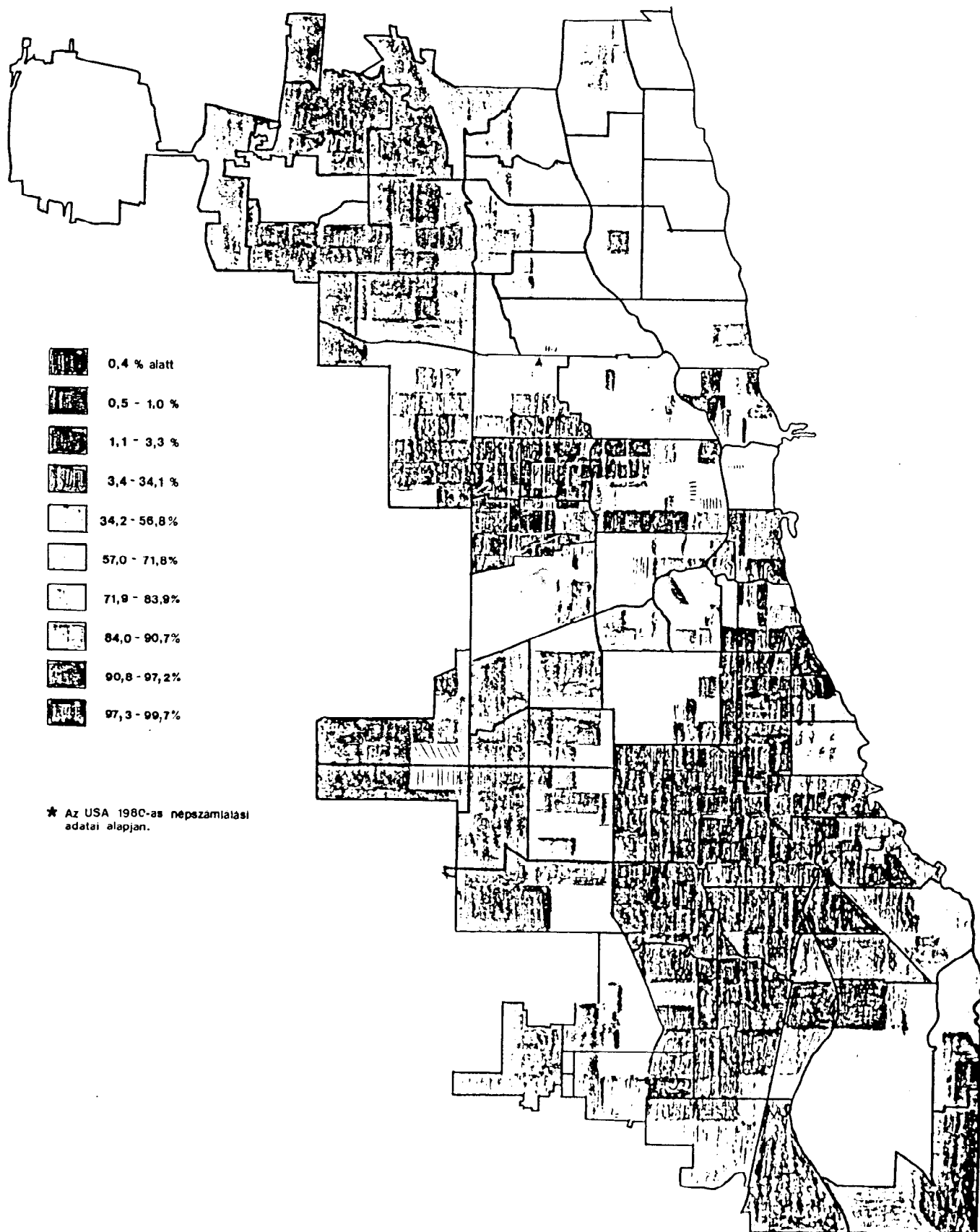
Anélkül, hogy különösebb részletességgel szándékoznánk belebonyolódni egy olyan város térbeni-társadalmi szerkezetének vizsgálatába, amelyet nem igazán ismerünk, bemutatjuk a következő két térképet.

^{1/} i.m. 116.

A 25 % vagy ennél nagyobb arányban fekete népesség által lakott körzetek területi kiterjedése különböző időpontokban

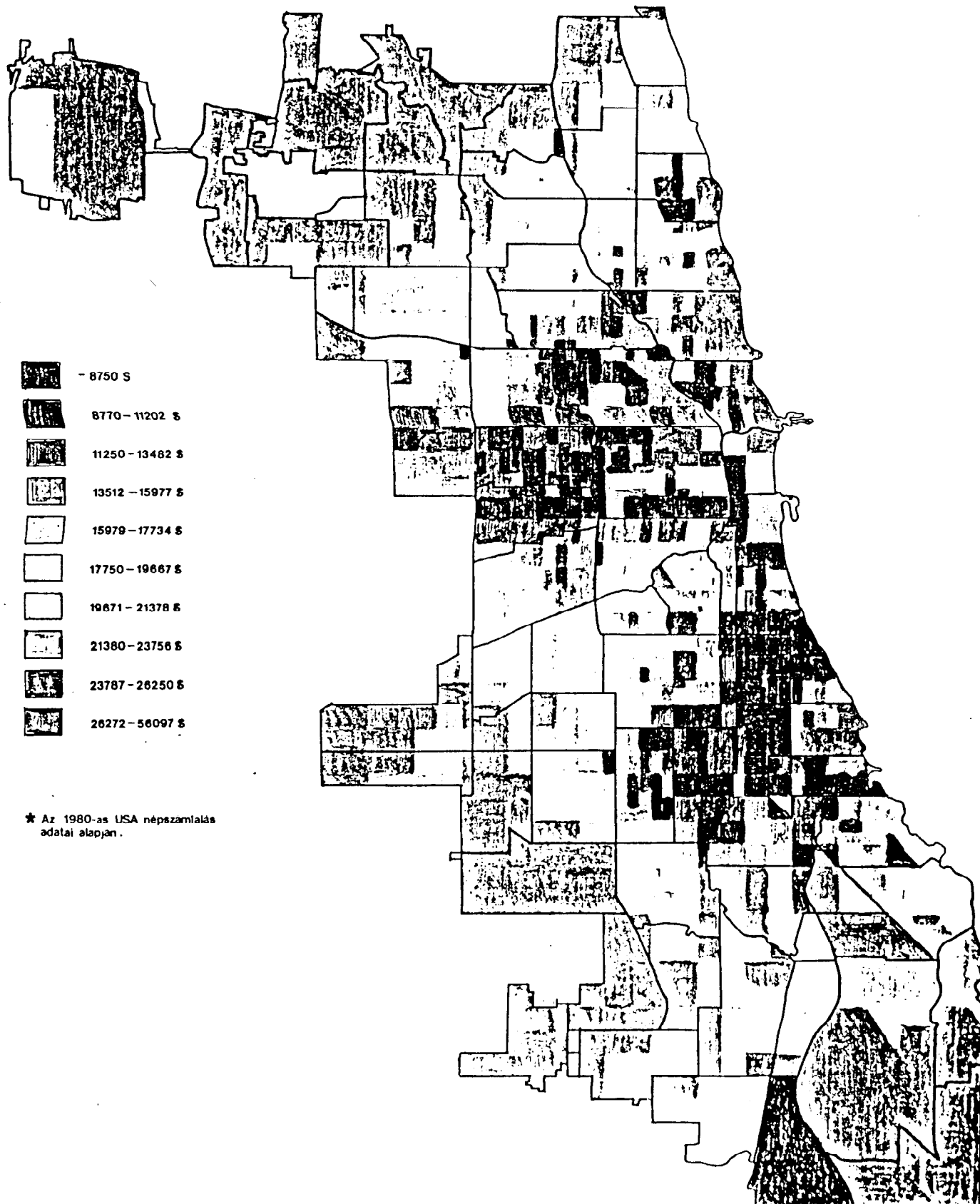
CHICAGO statisztikai körzeteinek decilisei a FEHÉR LAKOSSÁG ARÁNYA szerint, 1980*

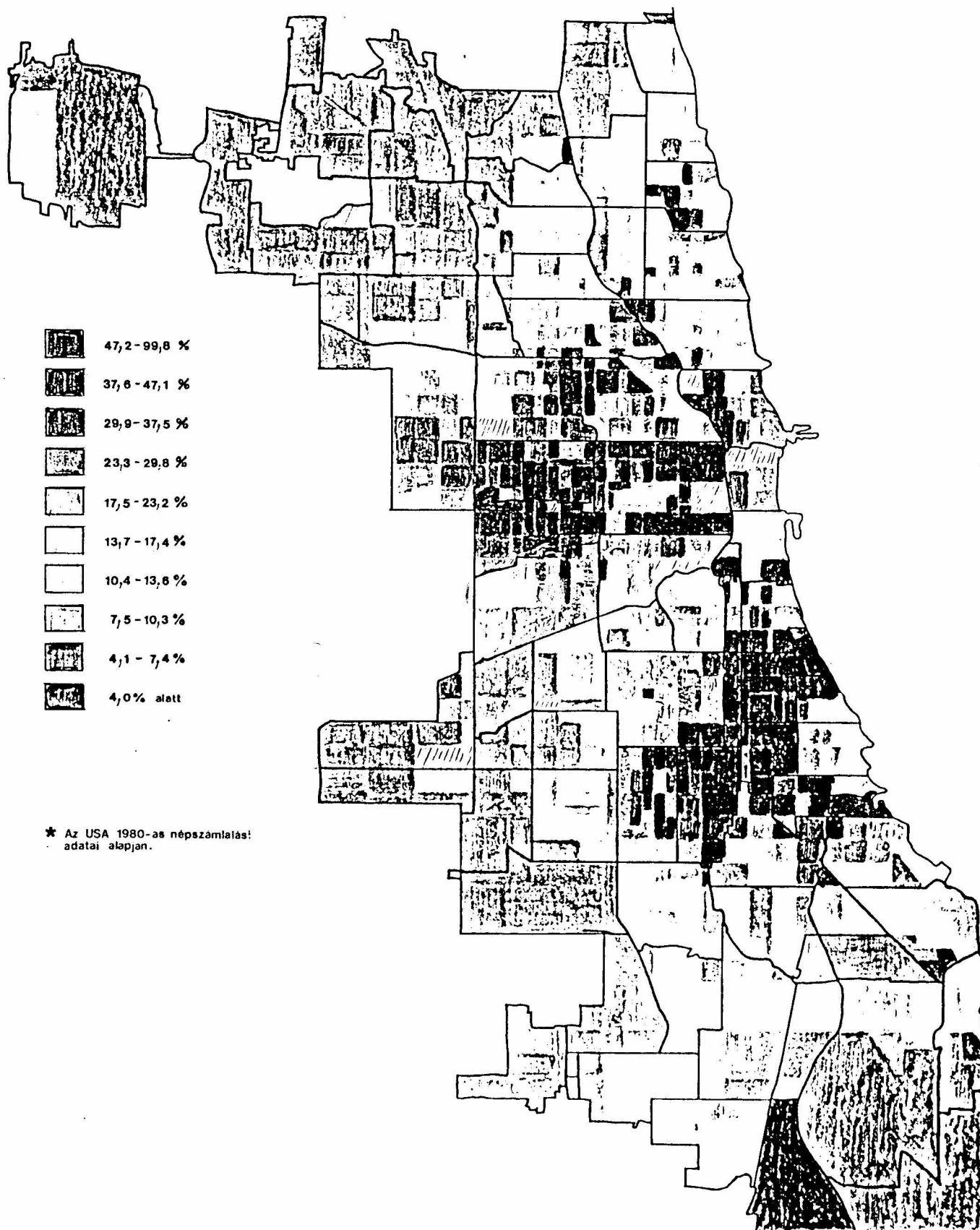
Az első térkép azokat a területeket ábrázolja, ahol a feketebőrű lakók aránya 25 % felett volt az 1920 és 1965 közötti különböző időszakokban.^{1/} A második térképet az 1980-as USA népszámlálás adatai alapján készítettük, és a fehér lakosság arányait mutatja Chicago statisztikai körzeteiben. Jól látható, hogy a nagyvárosok társadalmi szerkezete igen jó indikátorának tekinthető etnikai különbségek Chicagóban soha sem voltak zónás szerkezettel megnyugtatóan leírhatóak, és az 1980-as adatok alapján készített részletes térképünk sem mutat ilyesféle törvényszerűségekre. Hasonlóképpen, ha megnézzük a családi jövedelem-átlagok, illetve a szegényküszöb alatt élők arányai alapján készült térképeket, látható, hogy a szegények területi elhelyezkedése Chicagóban sem a klasszikus övezet-moddell, sem annak valamilyen korszerűsített változatával nem írható le.

^{1/} Forrás: H.M. Mayer - R.C. Wade: Chicago: Growth of a Metropolis. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1969. 411. old.

CHICAGO statisztikai körzeteinek decilisei az 1980-as CSALÁDI JÖVEDELEM-ÁTLAG szerint*

CHICAGO statisztikai körzeteinek decilisei az 1980-ban SZEGÉNYKÜSZÖB ALATT ÉLŐK ARÁNYA szerint*

A korabeli részletesebb elemzések szintén arra utalnak, hogy a helyzet ebben a tekintetben a huszas években sem lehetett nagyon különböző, tehát hogy nem az utóbbi évek fejlődése eredményezte a korábbi szabályos és homogén zonális szerkezet "széttöredezését". Erre a hosszadalmas bizonyítás helyett csupán egy autentikusnak tekinthető példát hozunk. Burgess fenti tanulmányában - alig húsz oldallal az "összes maerikai nagyvárosra érvényes" zonális alap-modell bemutatása után - ismerteti H.W. Zorbaugh híres tanulmányának a "The Gold Coast and the Slum"-nak néhány fontos következtetését. A "kompakt, természetes határokkal rendelkező körzet", mint Burgess is leírja, legalább négy teljesen különböző "társadalmat" foglal magába; a tradicionális elit körzeteit, egy művésznegyedet, egy főként elesett, egyedülálló által lakott "albérllőkörzetet", és egy Little Sicily-t, "paraszt lakóinak óvilágbeli tradícióival és újvilágbeli problémáival... Egy kőhajításnyira a vágyon e városban megfigyelhető legnagyobb koncentrációjától a Lake Shore Drive-on találhatjuk a szegénység legnagyobb akkumulációját, olyan területen, amelyet csak Kis Pokol-nak hívnak." ^{1/} Nyilvánvaló, hogy ez a terület nem tartozhat egyik övezetbe sem úgy, hogy a modell megmagyarázza mindkét szélsőséges státusú csoport elhelyezkedését.

Mint talán a fentiekből is látható, maga Burgess tulajdonképpen igen jól látta, hogy a modell - bár kétségtelenül "igen mutatós" - konkrét problémák magyarázatára

1/

T.V. Smith - L.D. White /eds./ i.m. 134-135. old.
Egyébként az 1980-as jövedelemadatok alapján készült fenti térképeken látható, hogy ez a terület még ma is igen heterogén; a legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmi tízedekbe eső körzetekből áll össze.

rendszerint alkalmazhatatlan. Ez részben azért van így, mert a modellben a "torzító tényezők" szerepe olyan erős, hogy igen kérdéses, hogy egyáltalán mit kell "torzító" és mit "modell-alkotó" tényezőnek tekintenünk. Ez az ambivalencia végül is nagyon érthető, hiszen a chicagói iskola kritikusai legalább abban az egy dologban egyetértenek az iskolát sokra tartókkal, hogy a klasszikus ökológiai iskola megalapozóinak kutatásai a város beható ismeretén alapultak^{1/}, s ez nem utolsó sorban nyilván magára Burgessre is vonatkozik.

Talán azzal a későbbiekben is gyakran tapasztalt helyzettel állunk itt is szemben, amikor a "teoretikus modell" absztrakt fikciója az egyedüli, amit "tudománynak" tekintenek, akár magyarázza az a ténylegesen megfigyelt empirikus viselkedéseket, akár nem. Burgess még "kétlelkű": nála még nem kelt teljesen önálló életre a modell. Azonban nemritkán fogalmaz a Chicagóban is csak igen korlátozottan érvényes modellt a városfejlődés általános sémájaként feltüntetve: "A kozmopolita amerikai városok ennek /t.i. a városi expanzióval járó népességeloszlási folyamatnak - Cs.G. - L.J./ során minden városban /kisebb eltérésekkel lényegileg azonos minta szerint/ differenciálódnak." ^{2/} Később pedig az a tudományok fejlődésében nem teljesen egyedülálló - jelenség játszódott le, hogy a követők már nem sokat törődtek a korlátozó megjegyzésekkel, viszont a korábbinál is általánosabb érvényre emelték "a modellt". Hoyt például már

^{1/} Lásd például: D. Herbert: Urban Geography. A Social Perspective, Praeger, New York, 1973. 128. old.

^{2/} Szelényi /eds./: i.m. 154. old.

így kezdi - azóta egyébként szintén klasszikussá vált - cikkét: "A városi lakosság hatalmas növekedésen ment keresztül nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte is, mióta Burgess /1925 és 1929/ és jelen tanulmány szerzője /1939/ leírták a városstruktúra általános szabályszerűségeit." ^{1/}

A koncepció vitatott volta egyébként már igen hamar nyilvánvalóvá vált, és nem csupán azoknak a részéről, akik más környezetben, például Európában eltérő tapasztalatokat szereztek, hanem az amerikai nagyvárosokkal, sőt még Chicagóval kapcsolatban is. Jól jelzi a vita élességét, hogy pl. E. Abbott, aki Burgesssel együtt volt tagja az első Local Community Research Center-nek, Chicagóról szóló alapművében egyenesen úgy fogalmaz, hogy "... az ökológusok koncepciói olyan elméletek, melyek inkább tűnnek üres teóriáknak, mint realitásnak." ^{2/}

A modell magyarázó ereje tehát, mint látjuk, sem a korabeli, sem a későbbi Chicagóra nem túlzottan meggyőző. Ráadásul valószínűleg nemcsak a modell alkalmazhatóságával, precizitásával kapcsolatban vannak problémák, hanem azokkal az explicit vagy implicit feltevésekkel is, melyek az általánosítás alapját képezik. A biológiai analógiákat ma már senki sem veszi nagyon komolyan. Némi jóindulattal azt is mondhatjuk, hogy ezeket ma már inkább rosszul sikerült metaforikus képeknek szokták felfogni.

^{1/} H. Hoyt: Recent Distortions of Classical Models of Urban Structure. Land Economics. 1964. 199-212. old.

^{2/} E. Abbott: The Tenements of Chicago 1908-1935. Chicago, 1936. Idézi B.T. Robson: Urban Analysis, Cambridge University Press 1969. 14. old.

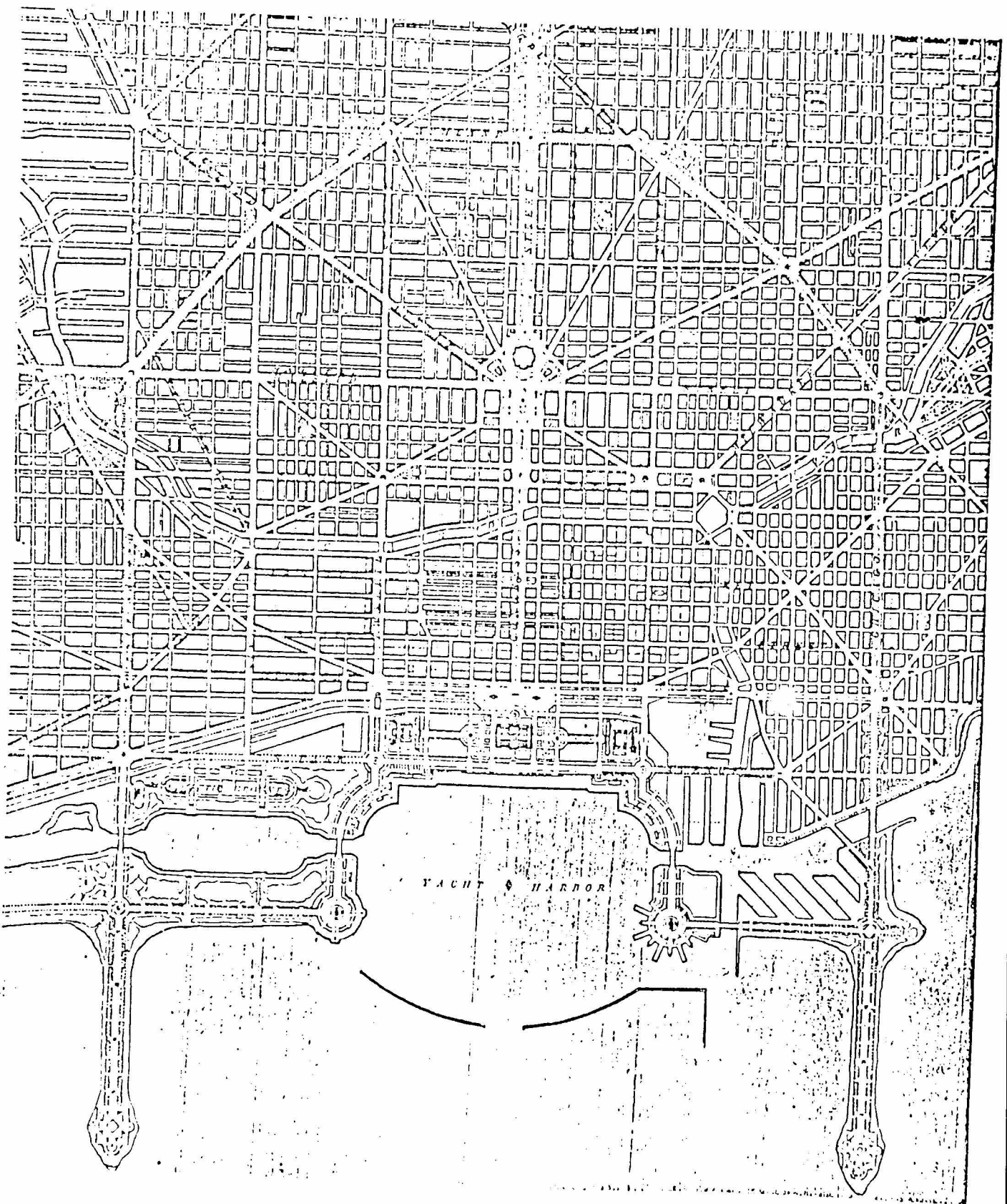
Nem nagyon meggyőző a modell azért sem, mert egy igen gyorsan és sok tekintetben egyáltalán nem "organikus" módon fejlődő amerikai város vizsgálatából született meg. Az európai városok esetében, a középkorig visszanyúló történeti előzmények miatt, a város körkörös fejlődése tulajdonképpen még kézenfekvő hipotézisnek is tűnhetne. Gondoljunk például az eredetileg fallal körülvett városok régi magja köré alakuló "új városokra", amelyek a régi erődtornyfal mellett, valamennyire tényleg úgy fejlődtek, hogy a körkörös övezetek alkalmazása legalább formailag, "geometriai szempontból" nem tűnik teljesen abszurd kísérletnek. Chicago viszont, amely belső területeinek igen tekintélyes része az 1871-es tűzvészben porig égett, viharos gyorsasággal épült fel újra, amiben igen jelentős szerepe volt a tervezési tevékenységnek is. Vagyis a kereslet-kinálat alakította földár elsődleges szabályozó szerepén alapuló organikus városmodell alkalmazása, a definíció szerint nem tervezett, hanem teljesen spontán módon kialakult "natural area"-k ideológiája, ebből a szempontból is igen kérdésesnek látszik.

Mint fentebb láttuk, Burgess is tisztában volt azzal, hogy a város utcaszerkezete, és ezzel együtt a közlekedési hálózat, a város különböző részein a fejlődést jelentősen eltérő mértékben ősztönzi. Az amerikai városok közismert négyzethálós utcaszerkezete elég nyilvánvaló példa arra, hogy itt nem csupán spontán folyamatok hatásaival állunk szemben. De ennél többről is szó van. A nagy chicagói tűzvész után a világ különböző részeiből összehívott építészek többé-kevésbé összehangoltan, de főként egyszeri akcióként építették újra a megsemmisült városrészeket. A fokozatos, spontán fejlődés

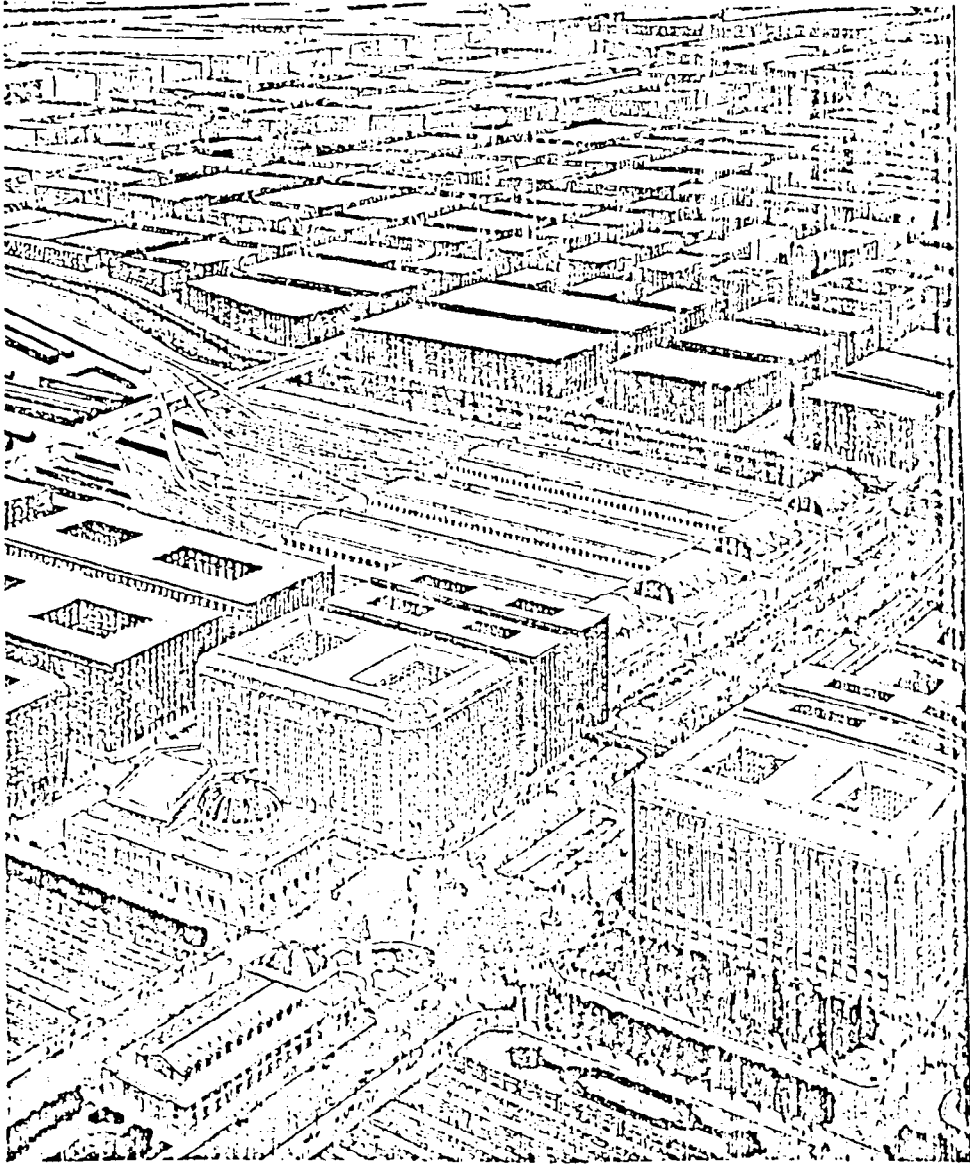
azonban az ilyen drasztikus eseményektől eltekintve sem volt kizárólagosan jellemző Chicago városfejlődésére. A legkorábban létrejött, legbelső városrészek kivételével, a város terjeszkedése eseti parcellázások, többé-kevésbé egységesen, tervezett módon felépített negyedek lökés-szerű létrejöttének sorozataiból állt. A városfejlődésnek ez a módja természetesen azzal a konzekvenciával járt, hogy a város egyes részei inkább közvetlen környezetüktől is jelentősen különböző, belülről viszonylag homogén elemekből álló mozaikkal, mint nagy, területileg összefüggő, koncentrikus zónákkal írhatók le. De - természetesen - a parcellázások esetlegességének összehangolásáról is gondoskodás történt. 1906 és 1909 között Chicagóban bizottságot hoztak létre a "város körülményeinek fejlesztésére, ... a célból, hogy következtetéseiket olyan rajzok és szövegek formájában rögzítsék, amelyek Chicago jövőbeni fejlődésének vezérfonalául szolgálhatnak." Így jött létre 1909-ben a Burnham-terv",^{1/} amelyről a város történetével foglalkozó H.M. Meyer és R.C. Wade idézett művében egyenesen úgy fogalmaz, hogy "a modern időkben egyetlen más dokumentum sem gyakorolt ilyen nagy hatást Chicago fejlődésére, sőt tulajdonképpen a várostervezésre sem, sem az Egyesült Államokban, sem pedig az egész világon."^{2/} A legutóbbi megállapítás persze nyilvánvaló túlzásnak tekinthető, az azonban bizonyos, hogy mint a mellékelt térképből és távlati képből is látszik, valóban nagyigényű, az egész város területi szerkezetét befolyásoló beavatkozásról van szó.

^{1/} D.H. Burnham - E.H. Bennett: Plan of Chicago. The Commercial Club. Chicago, 1909.

^{2/} H.M. Mayer - R.C. Wade: i.m. 276. old.

A "Chicago-terv" részlete (1909)

A "Chicago-terv" részlete (1909)

Nem véletlenek a terv készítőjének, David H. Burnhamnak szavai: "Ne csináljatok kis terveket, azok nem rendelkeznek azzal a csodával, hogy felizgassák, fellelkesítsék az embereket, s így valószínűleg nem is valósulnak meg. Készítsetek nagyszabású terveket... Célozzatok magasra, tudván, hogy egy nemes, logikus rajz, amit egyszer elkészítettünk, soha nem pusztul el, hanem sok idővel azután is, hogy mi már elmentünk, élő dolog marad." Tulajdonképpen a terv-koncepció forrásai is világosak. Mint a szöveges indoklás fogalmaz: "A szabályozás ilyen példái léteznek Algirban, Budapesten, Genfben és Párizsban. Az a cél, hogy ezekkel egyenrangú, nagy tervet készítsünk." ^{1/} Ha a megfogalmazások romantikus voltától el is tekintünk, kétségtelen tény, hogy a tudatos várostervezési beavatkozásoknak Chicagóban jelentős hatása volt akkor is, ha a magántulajdon korlátozásának ilyen módjait az Egyesült Államokban még sokáig vitatták. ^{2/}

^{1/} D.H. Burnham - E.H. Bennett: i.m.

^{2/} Jellemző módon, sokak által és sokszor idézett, New Yorkban 1929-ben megjelent kézikönyv /J. Nolen /eds./: City planning. D. Appleton and Co. 1929./ két fejezetben is hosszasan indokolja a várostervezési és szabályozási beavatkozás jogosságát. Egyébként ez a könyv is jól illusztrálja, hogy a huszas években már kiterjedt várostervezési és szabályozási gyakorlat létezett az USA-ban, melyről lehetetlen nem tudomást venni.

Felmerülhet a kérdés: vajon e tervek zseniális készítői nem éppen azt tervezték, vagy másképpen fogalmazva, vajon nem csak az volt a tervekből időtálló, ami spontán módon amúgy is megvalósult volna? E kérdés megválaszolását konkrét vizsgálódások nélkül nem kísérelhetjük meg, ezért erre a budapesti övezetes várostervezés elemzése kapcsán még visszatérünk. Itt csak annyit kívánunk leszögezni, hogy annyi Chicago esetében is bizonyítottan látszik, hogy "tervezett" és "spontán" folyamatok itt az egész városfejlődés során olyan mértékben fonódnak össze egymással, hogy szembeállításuk, "natural area"-k nem tervezettként való definiálása úgy, ahogyan azt a chicagói iskola tette, és úgy, ahogyan az a különböző városökológiai elméletekben kisebb-nagyobb módosításokkal még ma is továbbél, még az elemzés szintjén is értelmetlennek tűnik.

Az első, mint látni fogjuk, hatásában talán leginkább erőteljes város-modell vizsgálata után tekintsük át röviden a "konkurens" hipotéziseket.

Hoyt - mint ismeretes - erősen bírálta Burgess övezet-modelljét és vele szemben a szektoros elrendezés fontosságát hangsúlyozta. Mindez azonban nem sokat változtat a lényegen, a kisszámú, nagyméretű és lehetőleg valamilyen elemi geometriai formájú területi egységekből felépülő absztrakt modellek fikcióján. Hoyt később felismerte ugyan, hogy "... az amerikai városokkal kapcsolatban kialakított elképzelések csak módosításokkal alkalmazhatók nem északamerikai városok elemzésénél",^{1/} és hogy az amerikai városokkal kapcsolatban kialakított el-

^{1/} i.m. 131. old.

veket is "módosítani kell" az időközben lezajlott dinamikus változások^{1/} következtében. Ezek a felismerések azonban nem vezettek el a koncepció alapjainak megkérdőjelezéséig, sőt Hoytnál talán még erősebben figyelhető meg az a törekvés, mint Burgessnél, hogy "a klasszikus modelleket", vagy azok "módosított változatait" több-kevesebb változtatással minden városra érvényes modelleknek igyekeznek feltüntetni.

A későbbiek során igazán érdekes helyzet áll elő: azt a nyilvánvaló képtelenséget, hogy ugyanazon város szerkezetének tudományos megragadására - viszonylag rövid idő alatt és a koncepció radikális átértékelése nélkül - egyszer az övezet-, másszor a szektormodell bizonyul alkalmasnak, végül úgy sikerült "feloldani", hogy azokat a város szerkezetének különböző dimenzióira érvényes leírásokként értelmezték. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi státus területi alakulását szektoros, a családi státus alakulását övezetes rend szerint alakulónak tekintik anélkül, hogy ezen összefüggésre valamilyen elfogadható magyarázatot tudnának adni. Ráadásul ezeknek a nagy, alaptalanul homogénnek tekintett egységekkel dolgozó modelleknek a kereteibe az etnikai szegregáció jelensége sehogyan sem fért bele. Az amerikai városokban a különböző etnikumok lakóhelyeinek merev területi elkülönülése olyan szembetűnő, közismert volt, hogy a jelenséget semmiképpen sem lehetett "a lényegét nem befolyásoló" té-

^{1/} Például: "A drága lakónegyedek fejlődése azért a jövőben valószínűleg nem fog mereven körülhatárolt szektorokra korlátozódni. A sugárirányban haladó gyorsforgalmi utak és a várost gyűrűalakban körülvevő utak rugalmasabb fejlődést tesznek lehetővé". /i.m. 176. old./

nyezőként figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor az etnikai szegregátumok gyakran viszonylag kisméretűek, vagy térben egymással nem összefüggők, annyi azonban bizonyos, hogy a különböző kisebbségek szegregált lakóhelyei a legritkább esetben alkotnak olyan területileg összefüggő, geometriailag "szabályos" formát, amely a modellekbe kerülésüket biztosíthatta volna. E két ellentétes kényszer arra vezetett, hogy a szektoros és övezetes elrendeződés mellett mintegy "maradék" tényezőként kezelték az etnikai szegregátumokat, amelyek "speciálisan lokalizáltak", "a város egyes régióiba tömörülnek". Az ilyen és hasonló, az elhelyezkedés szabályszerűségeit, okait formálisan is a leírandó jelenségek körén kívül rekesztő terminológia is mutatja, hogy a klasszikus modellek a legalapvetőbb demográfiai és szociális dimenziók leírására is alkalmatlannak bizonyulnak.

Az etnikai szegregátumok problémája azonban a szektor és övezet modelleknek a fenti korlátozott /tehát a városszerkezet egy-egy dimenzióját leíró/ értelmét is tovább gyengíti. Arról van ugyanis szó, hogy az etnikailag elkülönült csoportok mintegy sűrítve tartalmazzák a különböző demográfiai és társadalmi státusú csoportokat. Mivel tehát a szegregátum "nem teljesen úgy viselkedik", ahogyan az a modellek egyszerű geometriai szabályszerűségei alapján az adott helyen várható volna, az az övezet, illetve szektor, ahol ez a szegregátum található, homogenitásából mindenképpen veszít, ráadásul ez a "vesztesség" - a szegregátum területi koncentrálttsága miatt - a modell magyarázó, vagy legalább a területi helyzetet adekvát módon leíró voltát lényegesen rontja. Igen tanulságos, hogy az "ideális állapottól" való eltérések eb-

ben a gondolati rendszerben mindig "kivételként" vagy "torzulásként" fogalmazódnak meg, amelyeket a valóság produkál, tapintatlanul semmibe véve a fenti modellek absztrakt kereteit.

A fenti logikába vág bele az a feltűnő jelenség is, hogy a harmadik klasszikus területi hipotézis, a Harris és Ullman által javasolt többmagvú városmodell - amely szintén nem új, 1945-ben publikálták először^{1/} - szinte soha nem került az empirikus tesztelés megtisztelő helyzetébe. Ez nem is csoda, ha meggondoljuk, hogy ez a modell nem kínál egyszerű, univerzális formátumú megoldást a városok területi szerkezetének leírására, mint a korábbiak. A hipotézis lényege ugyanis nem csupán a többmagvúság. Igen fontos megfigyelés természetesen, hogy a városok egy része történeti fejlődése során eredetileg önálló egységekből állt össze, s így az eredeti centrumok, illetve a hozzájuk tartozó városszerkezeti elemek bizonyos értelemben a későbbi fejlődés során is érzékelhető hatást gyakorolnak. Az is nagyon lényeges, hogy a városok vagy városrészek azon csoportján belül, amelyek eredetileg ugyan egyetlen központból kiindulva fejlődtek, később bizonyos funkcionális tényezők speciális kombinációja folytán gyakran alcentrumok jönnek létre, maguk köré szervezve az adott gazdasági-társadalmi funkcióknak megfelelő területi szerkezetet. A fő probléma az, hogy egyrészt a különböző funkciók következtében létrejövő területi elkülönülés leírása statisztikai terminusokban meglehetősen nehéz, az övezet- vagy szektor-

^{1/} Harris, C.D.-Ullmann, E.L.: The nature of cities. The Annals, 1945. Nov.

modelleknel használatos hatalmas, összefüggő területi alapegységekből kiindulva pedig eleve lehetetlen, másrészt - és főként - az így nyerhető területi szerkezeti kép városról-városra lényeges eltéréseket mutat, olyanokat, amelyeket nehéz lenne a másik kettőhöz hasonlóan egyszerű geometriai általánosságokba foglalni. A "többmagvúság", mint általánosított elv nem sokkal több, mint maga a definíció. Különösen akkor, ha nem csupán a térképen megjelenő formát /illetve ennek sokalakú változatait/ vesszük figyelembe, hanem a különböző városszerkezeti elemekből összeálló képet létrehozó okokat is. A kérdés ekkor így merülne fel: milyen elveken alapul a vizsgált város egy-, vagy többmagvú szerkezete? A "hogyan többmagvú" és az ebből azonnal következő "miért éppen így többmagvú" kérdések láthatólag olyanoknak bizonyultak, amelyekre a nagyléptékű, kontinenseken is átnyúló általánosítás igényével fellépő modellek apparátusával végképp nem lehet válaszolni.

A fentek röviden vázolt klasszikus városökológiai hagyomány tehát tulajdonképpen olyan utat futott be, amely a városszerkezet a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedése szabályszerűségeinek vizsgálatát bizonyos értelemben még nehezítette is. Érdekes módon a fejlettebb számítástechnikai és statisztikai módszerek alkalmazásának lehetősége ezen a helyzeten nem sokat változtatott. Az ún. social area analysis - melynek első megfogalmazása Shevky és Bell nevéhez fűződik^{1/} - vitathatatlanul fontos érdeme, hogy a területi egységek jellemzésére több változó alapján képzett komplex mutatókat igyekszik felhasználni. Azonban a módszer jellegzetesen deduktív építkezéséből következően, elméleti hát-

^{1/} Shevky, E. - Bell, W.: Social area analysis. Stanford University Press. 1955.

terét olyan sok - általában jogosnak tekinthető - bírálat érte, hogy igazán bevetté sohasem válhatott. Ennek másik oka valószínűleg az volt, hogy igen rövid időn belül megjelentek a különböző faktor- és clusteranalízisen alapuló módszerek, lehetőséget kínálva arra, hogy viszonylag nagy adattömeget "nagyüzemi" módszerekkel lehessen feldolgozni, s így legalább formálisan "induktív" lehessen tenni az eljárást, olyanná, amely lényeges dimenziókat és a területi elhelyezkedés modelljét saját maga választja ki. Érdekes módon azonban e korrelációs elemzések sem tudnak sokkal többet mondani, mint a sokat bírált Shevky-Bell-index, szinte mindig a modell dimenzióit reprodukálják, a területi elhelyezkedés elemzése során pedig újra és újra az övezet- és szektor-modell érvényesülésének mértékét vizsgálják meg. Az eredmények azonban sajnos még ezen igen leszűkített, absztrakt kérdésfeltevésre vonatkozóan sem túlságosan megnyugtatóak. Az azonos városokra, de különböző területi alapegységek és változók figyelembevételével, illetve némileg eltérő módszerekkel megismételt vizsgálatok példáján jól nyomonkövethető, hogy a módszerektől függően milyen nagymértékben különböző eredményekhez lehet eljutni. Talán a legjellemzőbb példa erre Torontó esete, ahol Schwirian^{1/} úgy találta, hogy a társadalmi státusz szóródásának 62,8 %-a a szektoriális, 11,2 %-a zónális elrendeződéssel magyarázható, tehát viszonylag alacsony a modellel nem magyarázott szóródás-rész. Ugyanekkor

1/ Schwirian, K.P.: Analytical convergence in ecological research. In Sweet, D.V. /ed/: Models of Urban Structure, Meath, Levington Mass. 1972. pp. 135-158.

Murdie^{1/} vizsgálatában ugyanerre a városra vonatkozóan a szektor és övezet modell /és ezek interakciója/ mintegy 32 %-ot magyarázott meg a szóródásból.

Mint a fenti - nem is túl ritkaságszámba menő - példa mutatja, még Bogue idézett kérdésére is elég nehéz választ találni a modern faktorökológiai irodalomban. Valamivel alaposabb egybevetésből látható, hogy a területi egységek kiválasztása, a szektorok-övezetek számának, elhelyezésének különbözőségei, olyan nagy hatást gyakorolhatnak az elemzés eredményére, amelyek még egy város esetén is döntő módon befolyásolhatják a következtetéseket, nem is beszélve arról, amikor időbeli változások hatását kísérli meg vizsgálni valaki, vagy több város összehasonlító elemzésére vállalkozik. Mindezek a bizonytalanságok, ismételjük, akkor merülnek fel, amikor a jelenleg elérhető modellek a mai hatalmas technikai apparátus segítségével lényegében semmi egyebet nem óhajtanak vizsgálat alá venni, mint egy félévszázados hipotézist.

Mindent összevetve, a modern városökológiai kutatások két leginkább lényeges vonását úgy foglalhatnánk össze, hogy egyrészt a városok társadalmi szerkezetének, vagy akár a városi funkciók térbeni struktúrálódása alakulásának történeti és analitikus kategóriákban való elemzésére végülis kísérletet sem tesznek, másrészt a városszerkezet szabályszerűségeinek olyan leírását sem vég-

^{1/} Murdie, R.A.: Factorial Ecology of Metropolitan Toronto 1951-1961. University of Chicago Press, 1969.

zik el, amely választ adhatna arra, hogy kik, hogyan és miért éppen úgy helyezkednek el a város meghatározott részein. Érdeklődésük a klasszikusnak tekintett tudományosság szabályai szerint csupán egy deduktíve felállított hipotézis érvényességének igazolására, vagy elvetésére szorítkozik. Követik ezt az eljárást annak ellenére, hogy a vizsgált modell-hipotézis egyes mögöttes feltételei /mint például az egyenletes földrajzi környezet, a különböző területrészek általános elérhetősége/ sohasem volt érvényes és főként, a területek megszerzése szabadversenyessé módjának hipotézise korábban is csak igen korlátozott mértékben volt jogos, napjainkra pedig, különösen az építési szabályozás, a tudatos várostervezés, általában a központi állami beavatkozás egyre számottevőbbé válásával, ezen feltételek érvényessége a korábbihoz képest is jelentősen csökkent.

A modern városökológiai vizsgálatoknál követett módszerekből adódik az is, hogy az ilyen vizsgálatok során alkalmazott indikátorok érvényességét mindig bizonyos fenntartással kell kezelnünk. Azt a bizonytalanságot, amely abból fakad, hogy a felhasznált mutatók a mérni szándékozott jelenség leírására csak nagyon korlátozottan képesek, ugyan elvileg elismerik azok a kutatók, akiknél a probléma egyáltalán felmerül, azonban a következtetések levonásakor az ebből adódó konzekvenciák csak a legritkább esetben jutnak érvényre. Végül, mivel az ilyen típusú vizsgálatoknál módszertanilag máig sem megnyugtatóan tisztázott, hogy milyen konzekvenciákkal jár a kutatás megfigyelési egységének a kiválasztása, a felhasznált területi egységek városszociológiai szempontból rendszerint igen durva, jelentős belső heterogenitású területek. A homogenitás hiányával elvileg ter-

mészretesen a különböző szerzők tisztában vannak, de mint tolerálandó szükségszerűséget kezelik ezt is, és annak vizsgálata, hogy a különböző szintű területi alapegységek használata hogyan befolyásolja a következtetéseket - a megfogalmazott igény^{1/} ellenére - eddig lényegében hiányzott.

További fejtegetéseink nem utolsó sorban éppen azt a célt szolgálják, hogy a klasszikus ökológiai hagyományokhoz való - nyíltan vagy kevésbé nyíltan vállalt - kötődés értelmetlenségét Budapest példáját szemlélítsük.

^{1/} Lásd pl. Johnston, R.I.: Residential Area Characteristics Research Methods for Identifying Urban Sub-Areas. Social Area Analysis and Factorial Ecology. In: Herbert-Johnston/eds.: Social Areas in Cities. John Wiley New York. pp. 193-236.

II. A városszerkezet történetének elemzése

Ebben a részben először azt vizsgáljuk meg, hogy mennyiben alkalmazhatók a klasszikus ökológiai modellek Budapestre, majd hogy milyen messzire juthatunk e modellek "feljavított", "korszerűsített" változatai segítségével. Ezután azokról az okokról szólnunk, amelyek véleményünk szerint a klasszikus ökológia alapfeltevésein alapuló modelleket alkalmatlanná teszik a város területi szerkezetének, illetve a területi szerkezet átalakulásainak megragadására. Megkíséreljük bebizonyítani, hogy - amennyiben egyáltalán érdemes a város klasszikus értelemben vett övezetes szerkezetéről beszélni - a budapesti övezetek nem "természetes övezetek", hanem alapvetően a várostervezés produktumainak tekinthetők. Ezután rátérünk az övezetes építési szabályozás diszfunkcióinak vizsgálatára; azokat az okokat vesszük sorra, amelyek oda vezettek, hogy a több mint száz éve, a provinciális kisvárosból nagyvárossá való fejlődés szinte egész időszaka alatt érvényesülő övezetes szabályozás ellenére sem írható le Budapest szerkezete egy övezet-modellel, vagy annak valamilyen feljavított változatával. Végül az övezetes építési szabályozás felbomlását, és ennek városszerkezeti konzekvenciáit ismertetjük.

1./ A klasszikus ökológia előfeltevésein alapuló város-
modellek tesztelése Budapesten

Budapest esetében az alapvetően városföldrajzi irányultságú próbálkozásokon^{1/} túl több olyan kísérletről tudunk, amelyek a klasszikus ökológia intencióinak megfelelően akarták megragadni a város területi szerkezetét. Elsőként kell megemlítenünk Beynon 1943-ban írt tanulmányát^{2/}, valamint Szelényi Iván egyik elméleti és problémafeltáró jellegű előadását a témáról.^{3/} Az általunk ismert legfrissebb ilyen jellegű kutatás a Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál készült el 1980-ban.^{4/} A továbbiakban az utóbbi vizsgálatban tesztelt övezet- és szektormodell, illetve az általuk kidolgozott "területi rendszer" beosztásainak felhasználásával kíséreljük meg a klasszikus ökológiai modellek, illetve azok valamelyest módosított változatai Budapestre való alkalmazhatóságának próbáját elvégezni.

-
- 1/ Prinz Gyula: Budapest földrajza. A Magyar Földrajzi Intézet Rt. kiadása. Bp. 1913; Cholnoky Jenő: Budapest földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények XLII. kötet. Bp. 1915; Haltenberger Mihály: Budapest városföldrajza. Stephaneum. Bp. 1942; Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó. Bp. 1967; Probáld Ferenc: A Study of Residential Segregation in Budapest.
- 2/ Beynon, R.D.: Budapest: An Ecological Study. Geographical Review. 33. évf. 256-275. old.
- 3/ Szelényi Iván: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából, XX. Bp. 1974. 229-232. pp.
- 4/ Ekler Dezső - Hegedüs József - Tosics Iván: A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján /I-III. kötet/. BVTV. Bp. 1980.

- Először azt vizsgáljuk meg, hogy mennyiben alkalmazható az övezet-modell klasszikus hipotézise Budapestre. Történeti elemzésekből és a mai állapotra vonatkozó adatokból, információkból egyaránt valószínűsíthető, hogy bizonyos mértékig érvényesül a városon belüli különbségekben övezethatás is. A városmag valóban máskor épült be, mint a régi Budapest többi része, akkori külterülete, következésképpen a később beépülő rész más építési szabályozás alá is esett. Ez, a beépítettség különbségein túl, azt is magával vonja, hogy eltérő - vagy bizonyos mértékig eltérő - a különböző építési övezetekben lakók társadalmi összetétele. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1950-ben Budapesthez csatolt részek - melyek annyiban valóban egymáshoz hasonlóak, hogy korábban önálló települések voltak, és nem a főváros részei - bizonyos mértékig szintén övezetként viselkednek, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy az övezeti felosztás valamennyire, mintegy 40 %-ban, megmagyarázza az övezeteket alkotó "területrészek" szóródását.

A szellemiek aktiv népességen belüli aránya
"területrészek" /90 egység/ szerinti szóródásának
felbontása különböző csoportosításokban

	δ^2	δ_k^2	$\frac{\delta_k^2}{\delta^2}$
Övezet I. ^x	160,09	62,55	0,39
Övezet II. ^x		105,99	0,66
Szektor		81,57	0,51
Területi rendszer		135,46	0,85

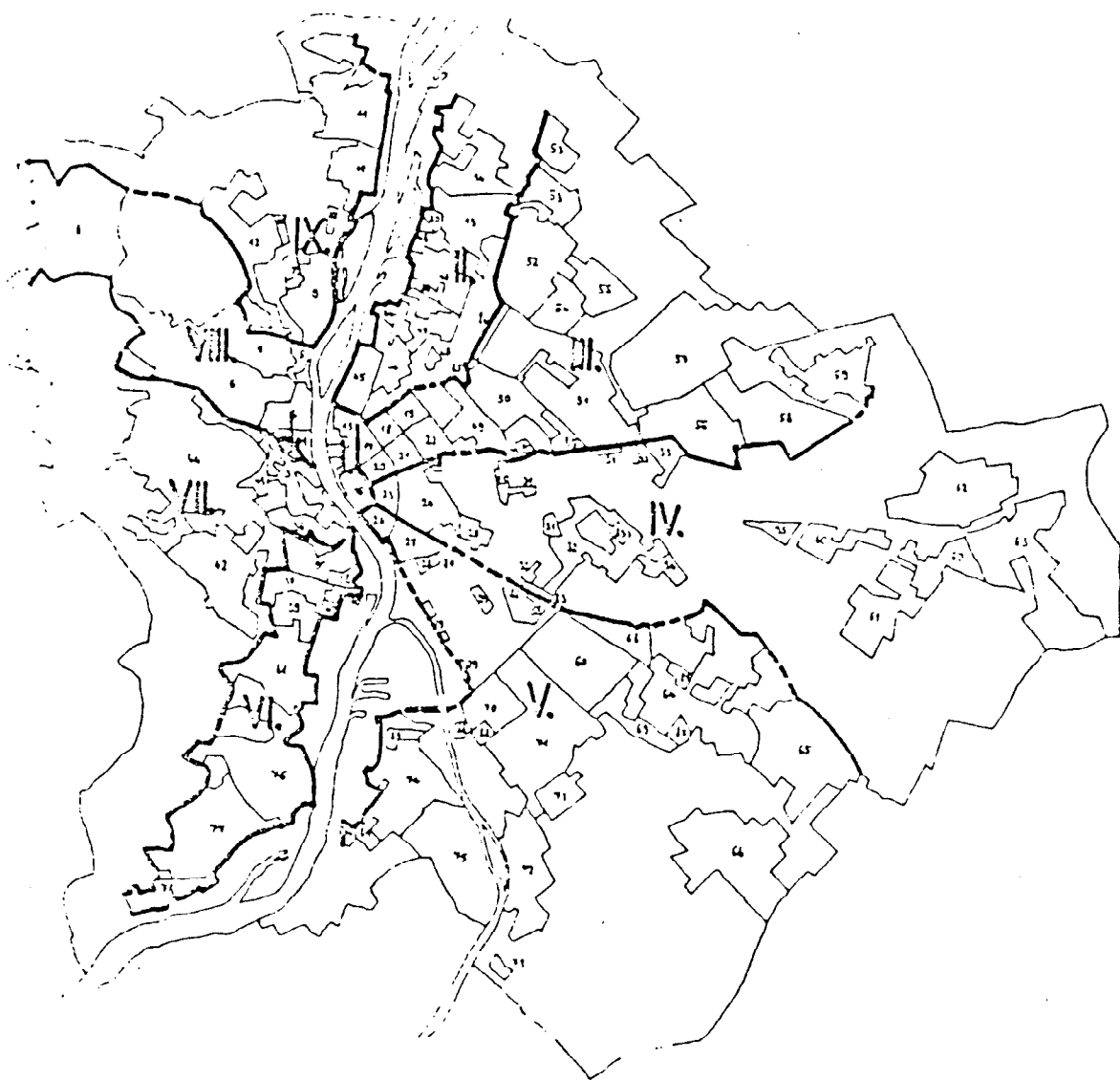
^x Az övezet I. a mellékelt térképen látható teljes körgyűrűkből álló övezeteket jelenti, a klasszikus övezet-hipotézistől logikailag különböző övezet II. pedig a Duna vonalában kettéosztott körgyűrűkből előállított rendszert.

Az övezetek lehatárolása /BVTV-vizsgálat alapján/

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az övezetmodell korlátai miből adódnak. Az iménti esetben például azonos területi egységnek, övezetnek tekintettünk olyan eltérő fejlődési utakat bejáró, számottevő multtal rendelkező településeket, amelyeknek csaknem egyetlen közös vonása, hogy 1950-ben csatolták őket a főváros-hoz. Az egyik, minden tekintetben tradicionális mezőgazdasági község volt, mint például Rákócscsaba, a másik kifejlett város, jelentős iparral, polgársággal és gyári munkássággal, mint például Újpest, stb. Az is elég kézenfekvőnek látszik továbbá, hogy olyan természeti adottságú városnál, amelyet a Duna két részre oszt, és ahol a település egyik része hegyes, a másik teljesen sík vidékből áll, megoldhatatlan "valódi", tehát teljes körgyűrűből álló övezeteket képezni. Mint az előbbi táblából látható, ha csupán annyit változtatunk az övezeteken, hogy a budai és a pesti övezetfeleket önálló egységnek tekintjük, ez az így kapott modell magyarázó erejét mintegy másfélszeresére javítja a klasszikus övezetmodellhez képest /a "területretek" szórásnégyzetéből 39 %-ról 66 %-ra növekszik a megmagyarázott rész/.

- A másik klasszikus, a BTV vizsgálatban is ellenőrzött városmodell a szektoriális elrendeződésen alapul. Mint az előbbi táblánkból is látható, még ezek a mechanikusan kialakított szektorok is valamivel jobban magyarázzák a szóródást, mint az övezetmodell, de a különbség nem jelentős. Ha az övezetek fentebb említett kettéosztását is elvégezzük, az így kapott rendszer körülbelül annyival "jobb" a szektor-modellnél, mint amennyivel az jobb volt az eredeti övezet-modellnél. A szektorhatás valójában annyiban érvényesül, hogy a különböző időszakokban más-más irányban és jelleggel fejlődött a város, ami leginkább a

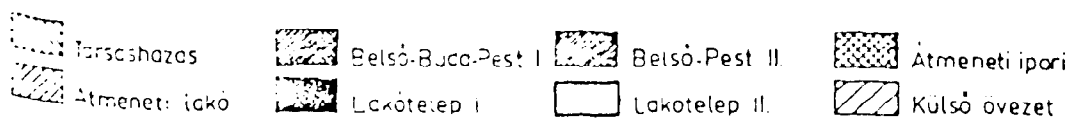
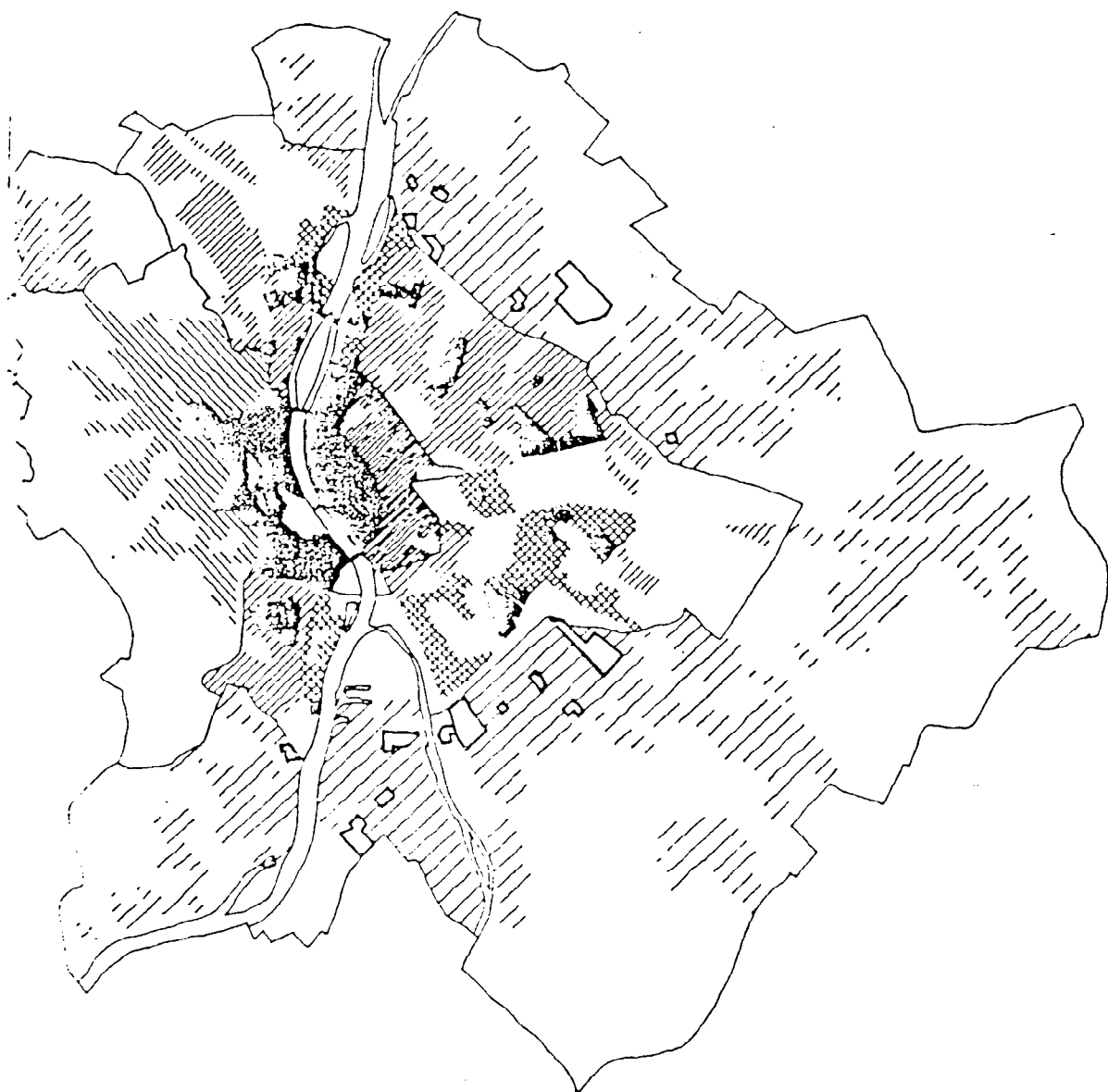

A szektorok lehatározása /BVTV-vizsgálat alapján/

pesti oldal városmagon kívüli részein figyelhető meg, ahol a különböző városrészek tradicionálisan a negy ki-vezető utak között, mintegy szektoriálisan alakultak ki. A szektor-modell legnagyobb hibája nyilvánvalóan az, hogy azonos egységbe kerülnek a régi Budapest sűrűn beépített belső részeitől a külső, 1950-ben a fővároshoz csatolt, egészen más jellegű részekig a legkülönbözőbb területek.

A szektor-modellel kapcsolatban azonban egy további, a klasszikus ökológia kérdésfeltevésén már valamelyest túlmutató probléma is felmerül. Ugy gondoljuk ugyanis, hogy a szektor-modell újdonsága a Burgess-féle övezetekkel szemben elsősorban nem az volt, hogy körgyűrűk helyett körcikkekből építette fel a várost, hanem az, hogy a különböző státusú ökológiai egységek létrejöttének mechanizmusát igyekezett megragadni. "A magasabb státusúak jobb helyekre való törekvése" pedig nyilvánvalóan nem rajzolható le mechanikusan, akárhol, és akármikor szektorformára, sőt még az is erősen gyanítható, hogy a magasabb státusúak által dominált területi egységek nem alkotnak feltétlenül összefüggő területeket a városon belül.

- Az övezet- és szektormodellek Budapestre való alkalmazhatóságának vizsgálata után most áttérünk a BVTV-kutatás során kialakított "területi rendszer" vizsgálatára. Az idézett vizsgálat csaknem kizárólag az 1970. évi népszámlálás adataival dolgozik, így természetesen csak az itt alkalmazott területi aggregátumok valamelyikéből indulhatott ki. Ezek növekvő sorrendben a következők voltak: számlálókörzetek /számuk Budapesten kb. 7500/, városrendezési körzetek /számuk kb. 450/, alkerületek /számuk 86/, valamint a városezociológiailag majdnem tökéletesen értelmetlen hatósági kerületbeosztás /számuk 22/.

"Területi rendszer" /BVTV-vizsgálat alapján/

A már említett BVTV vizsgálat során nem egyszerűen az itt említett területi egységeket vagy ezek valamelyikét használták, hanem bevezették a "területrész" fogalmát. Ezek lehatárolása azonban lényegében megegyezik az 1970-es népszámlálás alkerületeinek lehatárolásával, azzal a különbséggel, hogy az új lakótelepeket, amennyiben a népszámlálás során nem külön alkerületként szerepeltek, kiemelték az alkerületi rendszerből és külön "területrészként" szerepeltették, továbbá néhány esetben népszámlálási alkerületeket vontak össze, illetve határoltak másként le. A BVTV-vizsgálatban tehát lényegében a legnagyobb népszámlálási alapegységet használták kiinduló adatként, és ennek - mint látni fogjuk - meghatározó jelentősége van a vizsgálat egésze szempontjából.

Fontosnak tartjuk azonban már itt leszögezni, hogy a fent vázolt eljárás a szerzők részéről teljesen logikusnak tekinthető. Nem fogalmazható meg ugyanis értelmesen általános szabály arra vonatkozóan, hogy mikor, mennyire részletes adatokat célszerű használnunk. Ez nyilvánvalóan elsősorban annak függvénye, hogy mire akarjuk használni ezeket az adatokat, hogy milyen jellegű összefüggéseket kívánunk segítségükkel feltárni. Az idézett vizsgálat készítői pedig - a klasszikus ökológia alapfeltevéseit elfogadva - láthatóan "nagy léptékekben" gondolkodtak. Az övezetekhez és szektorokhoz hasonlóan viszonylag kisszámú és nagy kiterjedésű összefüggő területi egységet akartak lehatárolni. Ebben az esetben pedig már nem biztos, hogy érdemes az alkerületi lehatárolásnál részletesebb - és természetesen ezért jóval nagyobb számú - adattal dolgozni, hiszen ezek legfeljebb csak a "területi rendszer" elemeinek jobb lehatárolását tehetnék volna lehetővé,

de ez nem biztos, hogy megérte volna a fáradságot. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a "területi rendszer" kétségtelenül hatékonyabbnak bizonyul, mint a szerzők által kontrollként használt klasszikus övezet- vagy szektormodell, mivel a "területrészek" szóródásának már 85 %-át magyarázza, ami egészen magas értéknek tekinthető.

Meg kell azonban vizsgálnunk azt a kérdést, hogy mennyiben változtatja meg Budapest szerkezetéről alkotott képünket a népszámlálás részletesebb területi bontásban rendelkezésre álló adatainak felhasználása. Mint ez a táblánkból látható, a BVTV "területi rendszere" a "területrészek" szórásnégyzetének 85 százalékát magyarázza meg, ugyanakkor a városrendezési körzetekre nézve ez az érték 72 százalék, a számlálókörzetek vonatkozásában pedig már csak 51 százalék. Ebből is látható, hogy maguk a "területrészek" jelentős mértékben heterogén egységek.

A "területi rendszer" által a különböző
részletességű területi alapegységek^x
szellemiek/aktívak mutatóinak szóródásából
megmagyarázott rész

	δ^2	δ_K^2	$\frac{\delta_K^2}{\delta^2}$
"Területrész"	160,09		0,35
Városrendezési körzet	189,32	135,46	0,72
Számlálókörzet	264,90		0,51

^x Mivel - mint mondtuk - a "területrészek" és a népszámlálási alkerületek egymással lényegében megegyeznek, számításainkat csak az előbbiekre végeztük el.

E heterogenitás további vizsgálatára ad lehetőséget, ha a szórásnégyszet-felbontást a többszörös csoportosítás figyelembevételével is elvégezzük. A számlálókörzetek - mint már említettük, ez a legkisebb népszámlálási aggregátum - teljes szórásnégyszete két részre bontható: a legközelebbi lépcső /városrendezési körzetek/ szerinti csoportosításuk szerint képzett belső szórásnégyszetre /amely azt fejezi ki, hogy a városrendezési körzetek átlagosan mennyire heterogének/, valamint a külső szórásnégyszetre /a városrendezési körzetek átlagainak főátlag körüli súlyozott szórásnégyszetére/. Figyelembe véve viszont a következő csoportosítási lépcsőt, a "területrészeket", az utóbbi szórásnégyszet tovább bontható, hiszen ez nem más, mint a városrendezési körzetek összes szórásnégyszete. Ez pedig felírható a "területrészeken" belüli átlagos szórásnégyszet /belső szórásnégyszet/ és a "területrészek" átlagainak főátlag körüli szórásnégyszetének /külső szórásnégyszet/ összegeként. Az eljárás folytatható a "területrészek" "területi rendszerre" való aggregálási lépcsőjére vonatkoztatva is. Így a számlálókörzetek összes szórásnégyszetét olyan összegre bontottuk, melynek első három tagja az egymás után következő aggregálási lépcsők belső, negyedik tagja pedig a legmagasabb aggregálási lépcső külső szórásnégyszete. A számlálókörzetek összes szórásnégyszetének így mérhető az a része, melyet a legutolsó aggregálási lépcső magyaráz, és sorban azok a részek, amelyek abból adódnak, hogy a csoportosítás egyes lépcsőinél a nagyobb területi egységekbe heterogén terület egységeket vontunk össze. Vagyis a következőképpen jártunk el:

$$\begin{array}{c} \delta_{szk}^2 = \delta_{IB}^2 + \delta_{IK}^2 \\ \quad \swarrow \quad \searrow \\ \delta_{IB}^2 + \delta_{IK}^2 \\ \quad \swarrow \quad \searrow \\ \delta_{IIB}^2 \quad \delta_{IIIK}^2 \end{array}$$

Képletszerűen:

$$\delta_{szk}^2 = \delta_{IB}^2 + \delta_{IIB}^2 + \delta_{IIIK}^2 + \delta_{IK}^2$$

ahol

δ_{szk}^2 = a budapesti számlálókörzetek összes szórásnégyzete

δ_{IB}^2 = a számlálókörzetek városrendezési körzeten belüli átlagos szórásnégyzete

δ_{IIB}^2 = a városrendezési körzetek "területrészeken" belüli átlagos szórásnégyzete

δ_{IIIK}^2 = a "területrészeknek" a területi rendszer egyes elemein belüli átlagos szórásnégyzete

δ_{IK}^2 = a "területi rendszer" elemei átlagainak szórásnégyzete.

A megfelelő értékeket kiszámítva a következőket kapjuk:

$$264,90 = 75,58 + 29,23 + 24,63 + 135,46,$$

amit a számlálókörzetek összes szórásnégyzetével osztva százalékos formában is kifejezhetünk:

$$100,0 = 0,29 + 0,11 + 0,09 + 0,51,$$

amiből már látható, hogy a "területi rendszer" csoportosítás által nem magyarázott szóródás főként abból adódik, hogy a számlálókörzetek a városrendezési körzeten belül jelentős heterogenitást mutatnak. Jóval kevésbé jelentős az a hatás, hogy a "területrészek" belül a városrendezési körzetek nem homogének, végül ennél is valamivel kisebb szerepe van annak, hogy a "területrészek" mutatói a "területi rendszer" egy-egy elemén belül is szóródnak.

Ha a "területi rendszer" által konstruált városrészeket külön-külön is megvizsgáljuk, nemcsak az derül ki, hogy - mint láthattuk - a "területrészek" igen heterogén egységek, hanem ráadásul még az is, hogy a város különböző részein - a modell által egyáltalán nem magyarázott módon - különböző mértékben azok. A "területrészek" által az adott városrészbe /"területirendszer-elembe"/ tartozó számlálókörzetek szóródásából megmagyarázott hányad ugyanis 4-33 % között ingadozik.

Legfontosabb levonható következtetésünk mindezekből valószínűleg az kell legyen, hogy viszonylag nagy aggregátumok, mint amilyenek például a "területrészek" alapján felépített ökológiai modellek szükségszerűen heterogén területeket foglalnak magukba. Mint adatainkból látható, a probléma nem abban, pontosabban nem elsősorban abban áll, hogy a "területi rendszer" egyes elemeit hol határolták le, és hogy a "területrészeket" hogyan csoportosították. A lényeg az, hogy még ilyen viszonylag jó csoportosítás esetén is csak olyan modell alakítható ki, amelyben az egyes elemeken belüli és az azok közötti szórás csaknem megegyezik. A modell magyarázó ereje tehát a hagyományos ökológiai módon, a lehatárolások finomításával

számottevően nem növelhető. Kétségtelen viszont, hogy az egyes alkotórészek részletesebb területi aggregátumok szerinti heterogenitása önmagában még nem minősíti a modell érvényességét, hiszen elképzelhetetlen olyan nagyléptékű modell, ami részletesebb adatok alapján tesztelve nem bizonyulna kisebb-nagyobb mértékben heterogénnek. Ez önmagában legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy nem használható fel minden kutatási célra egy ilyen nagyléptékű, tehát szükségszerűen durva megközelítés. Ezért, a tapasztalt heterogenitás természetének megragadása érdekében a III. fejezetben majd megvizsgáljuk, hogy milyen mutatók mentén, milyen mértékben bizonyult heterogénnek a modell, majd rátérünk annak tanulmányozására, hogy kimutathatók-e valamilyen szabályszerűségek aszerint, hogy a város milyen jellegű területein mutatkozik különös mértékben heterogénnek egy ilyen nagyléptékű modell, végül pedig egy alternatív városszociológiai elmélet kidolgozásának szükségességére igyekezünk rávilágítani. Előbb azonban tegyük egy kicsit félre ezeket a "városstruktúra általános szabályszerűségeiből" /Hoyt/ kiinduló modelleket, és kíséreljük meg röviden áttekinteni azokat a spontán folyamatokat és várostervezői beavatkozásokat, amelyek véleményünk szerint döntő hatással voltak Budapest területi szerkezetének alakulására.

2./ Az övezetes várostervezés mint önmagát megvalósító prófécia

Budapest - mint ismeretes - három korábbi város, a Duna nyugati partján elhelyezkedő Buda és Óbuda, valamint a keleti parton elterülő Pest egyesítésével jött létre 1873-ban. A három város szerkezete már a természeti adottságok miatt is lényegesen eltér egymástól, hiszen a budai oldal hegyes vidékével szemben, a pesti oldal csaknem teljesen sík területen épült. A városegyesítéskor a döntően polgárváros Pest növekedése már többszörösen meghaladta a középkori királyi székhely, Buda növekedési ütemét.

A városegyesítésre az ország kapitalizálódása előtt az 1867-es kiegyezés által megnyíló kedvező helyzetben került sor. A kiegyezéssel Pest-Buda a Monarchia magyarországi felének fővárosává válik és rohamos növekedésnek indul. E növekedésre jellemző, hogy az 1869-ben 280 ezres lakosságú provinciális város a századfordulóra 730 ezres nagyvárossá fejlődik. 1890-1900 között, amikor a növekedés a leggyorsabb volt, a lakosság szám Budapest mai területével, tehát az akkori peremközségekkel is számolva mintegy 300 ezer fővel emelkedett. Míg Budapest népességszámát tekintve 1870-ben még csak 17. helyen állt az európai városok sorában, a századfordulón már a 8. helyet foglalta el.

A városegyesítést a Fővárosi Közmunkák Tanácsának 1870. évi megalakulása előzte meg. A következő év tavaszán a Közmunkatanács nemzetközi tervpályázatot írt ki a leendő Budapest általános beosztási és rendezési tervé-

re, melyhez egyebek mellett a Közmunkatanács által készített ideiglenes rendezési tervet és részletes tervpályázati programot is mellékeltek.^{1/} A tervpályázati programból nemcsak azért érdemes hosszabban is idézni, mert - mint látni fogjuk - az abban megjelenő városfejlesztési koncepció hosszú távon, nyugodtan állíthatjuk, hogy napjainkig nagymértékben meghatározta Budapest területi szerkezetét, hanem azért is, mert e programban meglehetősen nyíltan jelennek meg azok a várostervezési ideológiák illetve az azokat vezérlő értékek, amelyek "objektivizált formában" a város későbbi területi struktúrájának alapjait képezték.

Rögtön a program elején a korra jellemző kicsit dagályos stílusban, de igen határozottan fogalmaznak meg a városegyesítés szükségességét: "... Buda és Pest, melyek a Duna által elválasztatnak, de egyszersmind össze is kapcsoltatnak, egy városnak tekintendők, s ezért a két város különböző fekvése, talaja és építési módoránál fogva egymástól különvált területe egy harmonikus egésszé olvadjon egybe."^{2/} Majd rögtön a város középpontjának meghatározása és a városrészek területi tagolása iránti igény megfogalmazása következik: "... Ez egybeolvasztandó városnak a lánczhíd fogván középpontjául tekinteni, a pályázók különös figyelmébe ajánltatik

1/ Buda-Pest főváros általános beosztási és rendezési tervének készítésére hirdetett verseny-pályázat részletes programja /a pályaművek litografált magyarázószövegeivel egybekötve/. Fővárosi Közmunkák Tanács, 1871. /A továbbiakban: pályázati program/.

2/ i.m. 1. old.

a Duna rakpartjának e középponttól fel- és lefelé leendő beosztása..." 1/ Ezután a városi expanzió irányának és jellegének szabályozása szempontjából igen fontos mondatok következnek: "Egyrészt gondoskodás igényeltetik a fővárosnak a környékkel való helyes összeköttetésére, de másrészt javaslat teendő ama visszas helyzet megszüntetésére, hogy Budapest eddig nem képez tömör, városi testet, hanem más hasonló lakosságú városoknál sokkal nagyobb területre terjeszkedik szét.

Hogy ezen általános elvek lehetőleg megóvassanak... a fővárosi közmunkák tanács ideiglenesen egy szabályozási tervet állapított meg..." 2/

A pályázati anyaghoz mellékelte térképek egyikére felvezették ezen ideiglenesnek tekintett szabályozás legfontosabb vonalait és különböző színekkel jelölték a különböző funkciók ellátására szánt területeket: "... E tervben a sötétvörös színnel jelzett rész képezné azon területet, mely a fővárosi jelleg képviselésére tartott alkalmasnak.

A rózsaszínnel jelzett terület volna az ipar és kereskedelem városrésze.

A lilaszínnel jelzett terület volna a gyárváros, mely a város déli részén létesülne, mert mind a szelek, mind pedig a Duna folyamának iránya északról és észak-keletről jöven, délnek és dél-nyugat felé vezetnek - s mert ide terveztetett az összekötő vasút vonala is.

A szürke színnel jelzett térség, melynek főpontját a város főmulatóhelye, a városliget képezné, a

1/ i.m. 1. old.

2/ u.o. 2. old.

befásításokra, - és a zöld színnel jelzett terület villák, kertek és nyári lakok részére volna fenntartandó.

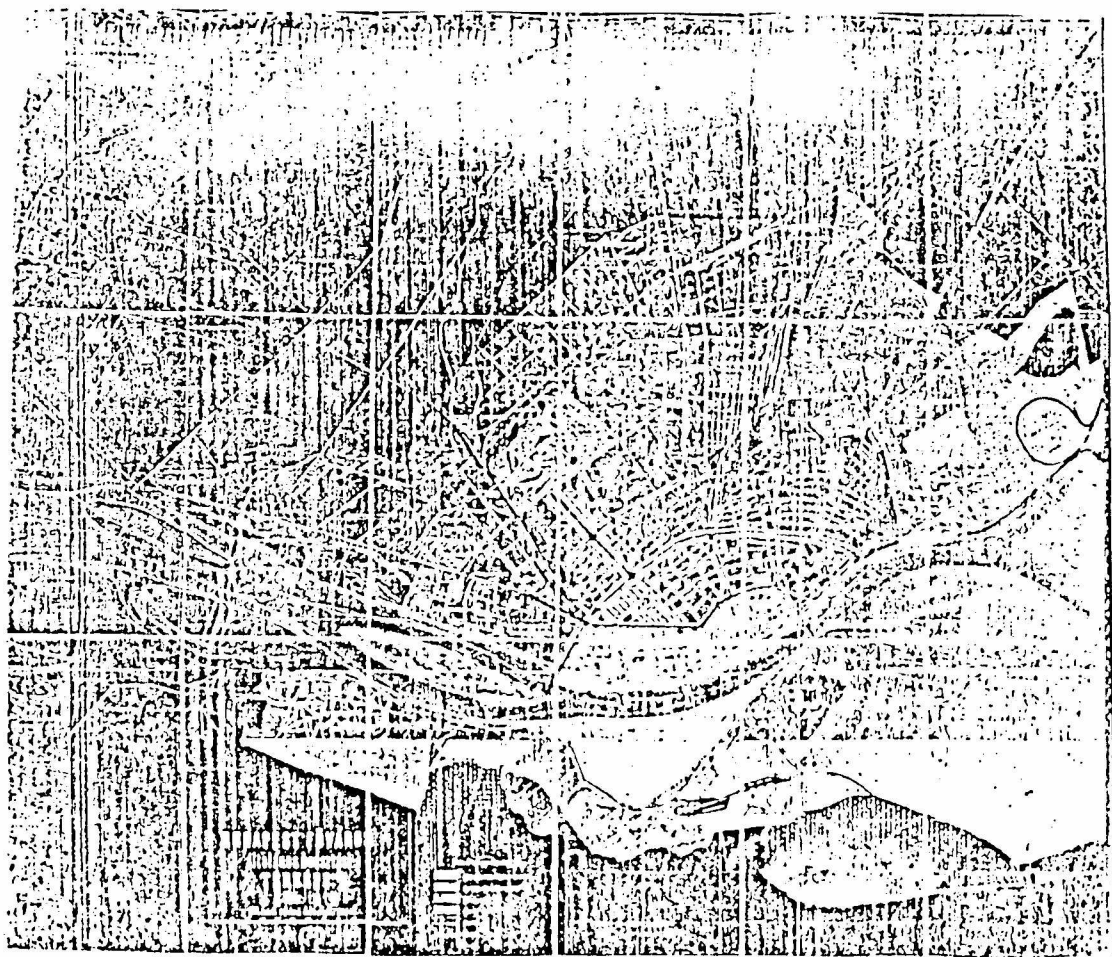
- E határozatnál Pest város homokos talaja és a szelek már érintett iránya volt a döntő.

A sárga színnel jelzett telekrészletek, részint a könnyű hozzáférhetőség, részint mert a várost kiterjedésében már nem gátolják, temetőkné voltak kiszemelve." 1/

A különböző funkciójú területek ily módon történő tagolása alapvető rokonságot mutat azzal a tervvel, amely Budapestet Belvárosra, Külvárosra és Gyárvárosra kívánta felosztani. 2/

1/ u.o.

2/ A tervet a Közmunkatanács 1870. aug. 4.-i ülésén fogadta el.

Budapest főváros általános beosztási térképe (1871)

A pályázati programhoz mellékelte fent említett térképet^{1/}, amire a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében találtunk rá, a túloldalon közöljük. A térképre tudomásunk szerint a Budapest városépítésének történetével foglalkozó irodalomban senki sem hivatkozik, még Siklóssy^{2/}, vagy Preisich^{3/} sem elíteli alapvető munkáikban található igen nagy számú hivatkozás és térkép között. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a pályázat okmánytárának nagy része feltehetőleg a Közmunkatanács 1919 februárjában történt ideiglenes megszüntetésekor és irattárának átköltöztetésekor elveszett, és a témával foglalkozók az említett térképet is elveszítettnek hitték. Igen fontos ez a térkép, mert nemcsak Budapest egyik legkorábbi övezetekre történő felosztásának terveit dokumentálja, hanem annak mikéntjét is pontosan elénk tárja.

A mai városépítési szemlélet szerint talán túlságosan is részletes tervpályázati program minden bizonynyal elsősorban az igen koncepciószerű Reitter Ferenc elképzeléseit tükrözi. Valószínűleg a pályázati programban foglalt elvárások határozottsága miatti ellentmondást hivatottak ellensúlyozni az alábbi sorok: "... E terv csak ideiglenes... a pályázókra kötelező erővel nem bír, őket felfogásaik, a beosztási eszméikben egyáltalában nem kor-

1/ Budapest főváros általános beosztási térképe. 1 bécsi hüvelyk 200 öl.

2/ Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? /1870-1930/. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Budapest. 1931.

3/ Preisich Gábor: Budapest városépítésének története. I-III. Műszaki Könyvkiadó. Budapest. 1960, 1964, 1969.

látozhatja, sőt a jobb eszmék őszinte örömmel fognának üdvözöltetni..." ^{1/} Pedig a programban nemcsak az egyes övezetek lehatárolása, hanem a körutas-sugárutas utcaszerkezet alapjai is le vannak fektetve: "... Különösen figyelmükbe ajánltatik a pályázóknak még az e/ és f/ alatti terv, mely azon szabályozásokat, azon fő kör- és sugárutakat tartalmazza, melyek már részint befejezve léteznek, vagy most vannak a kivitel stádiumában, melyek e szerint változhatatlanul fenntartandók és melyekkel a beosztásnak összhangzásba kell hozatnia." ^{2/} Az övezetek lehatárolása és a körutas-sugárutas szerkezet erősen összefüggnek egymással, ami a programban szintén megfogalmazást nyer, amennyiben "a fővonalak- és terek ... az egyes városrészek csoportosulását jelezendik..." ^{3/} Minden bizonnyal igaza van Preisichnek, aki szerint "a pályázat eredménye azt mutatja, hogy a kiíró hatóság azt a pályázatot jutalmazta első díjjal, amely úgyszólván egészében elfogadta a nem kötelezően megadott előzetes tervet, ennek alapján elsősorban részletkérdéseket oldott meg. Azok a pályázók, akik nagyszabású, a programtól eltérő, vagy azon túlmenő koncepciókkal próbálkoztak, háttérbe szorultak." ^{4/} Ráadásul, mint a bírálati jelentés fogalmaz: "A tervek egyikét sem vélte ugyan a bírálóbizottság minden egyes részleteiben a kivitelre ajánlhatónak, azonban a pályázat célja mégis eléretett, mert a beérkezett tervek sok eszmét és bő anyagot nyuj-

^{1/} Pályázati program: 2. old.

^{2/} u.o.

^{3/} i.m. 3. old.

^{4/} Preisich Gábor: i.m. II. kötet. 38. old.

tottak a véglegesen megállapítandó terv készítésére, mellyel a műszaki bizottság és a műszaki osztály bizatnak meg." ^{1/} Tegyük hozzá, hogy a Közmunkatanács műszaki osztályának vezetője ekkor még Reitter Ferenc volt.

Számunkra azonban sokkal fontosabb ennél, hogy a Közmunkatanács által megfogalmazott programban igen előkelő helyen szereplő - a "városrészek csoportosítására" vonatkozó - feladat lényegében az egész főváros építési övezetekre való beosztását jelentette. A később kiadott építési szabályzatok teleknagyságot, a beépítés jellegét, az építhető házak maximális magasságát, a házak falazatának anyagát stb. építési övezetenként szabályozták. Mondanunk sem kell, hogy mindez alapvetően befolyásolta azt, hogy az egyes építési övezetekben milyen minőségű lakások épültek, és ezen keresztül természetesen az egyes övezetek társadalmi összetételét is meghatározta. Azonban már a város övezetekre bontásával, illetve az egyes övezetek területének és jellegének meghatározásával kapcsolatban is jól tettenérhető, hogy ebben a felfogásban a város területi tagolása egyben a városi társadalom térbeni tagolását is jelentette. A pályázati program ugyan még meglehetősen visszafogottan és funkcionális érvekre hivatkozva fogalmaz ezzel kapcsolatban, amennyiben a nyilvános épületek elhelyezésének problémáját tárgyalva, felhívja a figyelmet, hogy "... arra is figyelem fordítandó, hogy minden egyes épület azon helyre terveztessek, hol azon társadalmi osztály, melynek rendeltetve van, a legkényelmesebb módon hozzájuthasson..." ^{2/}

^{1/} A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1870-71. évi működéséről.

^{2/} pályázati program: 4. old.

A pályázaton első díjat nyert Lechner Lajos azonban már így fogalmaz: a városmag "a kormányzat, városigazgatás, pénzügyintézetek, nagykereskedelem, tudomány, művészet, jólét és luxus székhelye." Ezt ipari-kereskedelmi negyed veszi körül. Pest déli területei, valamint Budán a Gellérthegy alatti terület képezi a leendő gyári övezetet, továbbá műleírásában egy további övezet is megjelenik, amennyiben a Városligeten túl, a külső Krisztinavárosban és a Gellérthegy lejtőin "kis kertek, kertgazdaságok és nyári lakások fognak épülni." ^{1/}

Egy másik pályázó szerint "a jobb osztályok számára szolgáló elővárosokban széles, levegős, kényelmes utak kellenek, a munkásnegyedekben nem kell oly kényelmes közlekedés, utcák helyett kertek szolgáljanak a jó levegő megtartására, amelyekben a munkások egyidejűleg családjuk számára szükséges zöldséget is termelhetnek." ^{2/}

A Dunától-Dunáig terjedő koncentrikus körutal és a körutas szerkezetnek a budai oldalra történő kiterjesztése, valamint a lényegében a körutas szerkezetet követő építési övezetek rendszere gyökeres változást jelent a korábbi városszerkezethez képest. Mindeztidáig ugyanis nemcsak az volt jellemző, hogy Buda, Óbuda és Pest egymástól lényegében független városszerkezeti egységet alkotott, hanem az is, hogy a budai oldalra inkább

1/ i.m. "Veritas" jeliségű pályamű. Idézi Preisich: i.m. II. kötet 39. old.

2/ i.m. "Hazádnak rendületlenül légy hive" jeliségű pályamű. Idézi Preisich: i.m. II. kötet 45. old.

a Duna mentén hosszanti irányban elnyúló területi szerkezet, és elsősorban ilyen irányban történő expanzió volt jellemző, míg a pesti oldal, amely szintén a Duna mentén, annak folyásával ellentétes irányban fejlődött, a városból sugárirányban kivezető utak mellett, illetve ezen utak között is terjeszkedett. Siklóssy egyenesen úgy fogalmaz, hogy "... Pest fejlődését a XVIII. század végéig a sugárutak irányították. A XIX. század első felében következett be a város felnyúlása a Dunapart mentén, amelyet a telepedéseknek ismét a sugárutak mentén való megvastagodása követett." ^{1/} Ennek nyomai napjainkban is jól felismerhetők a pesti városmagot mintegy szektoriálisan körülvevő mai VI-IX. kerületek alakjában. A körutas szerkezet nyomai annyiban ismerhetők ma fel, hogy a városmagot félkör alakban körülvevő városfallal /ami ma a Kiskörut vonalának felel meg/, valamelyest déli irányban eltolódva, de többé-kevésbé koncentrikusan húzódik a Városházak vonala, amely ebben az időben már a város "belterületeinek" adminisztratív határát képezi. Mi sem bizonyítja azonban jobban, hogy ennek főleg csak adminisztratív jelentősége van, hogy míg a város déli részein a városegysítés időpontjában már a tömör beépítésű területek is túllépték ezt a határt, az északi területeken még a szórványos beépítésnek is csak a nyomai fedezhetők itt fel. A pesti oldal különböző irányokba, különböző időszakokban történő, leginkább a szektoriális elrendeződéshez hasonlítható addigi fejlődésének egyik bizonyítéka az is, hogy a kivezető utak között elhelyezkedő egyes területek utcahálózata kelet-nyugati irányban viszonylag független egymástól. Vámos Ferenc, Budapest városépítésének történetével kapcsolatban alapmunkának tekintett művében azt írja, hogy az 1871-es pályázati kiírás "... a városrende-

^{1/} Siklóssy: i.m. 220. old.

zési feladat homlokterébe a város körül irrandó koncentrikus körökön elhelyezett körutak rendszerét helyezte, de ezzel szemben elhanyagolta a koncentrikus körutak legfőbb kiegészítő részét alkotó és azok éltető ereiül szolgáló sugárutak rendszerét." ^{1/} Ezt a koncepcióját a Közmunkatanács - Vámos szerint - "... valósággal reásuggerálta csaknem valamennyi pályázóra." ^{2/}

Az, hogy Budapest fejlődése övezetes irányba fordult, tehát nemcsak, talán nem is elsősorban spontán fejlődés következménye, hanem nagyonis tudatos várostervezői beavatkozás eredménye. Ez a fejlődési irány a városfejlődés nem egyedül lehetséges útja, hanem egyik, a város további fejlődése szempontjából valószínűleg igen kedvező, tudatos beavatkozás nyomán létrejövő alternatívája volt. Ezen alternatíva előtérbe kerülése mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy Budapest kialakulása és legdinamikusabb fejlődése éppen arra az időszakra tehető, amikor a várostervezés uralkodó ideológiája - Európásteret - éppen a körutas-sugárutas városkompozíció, és a különböző társadalmi csoportok e keretek közötti, lényegében övezetes térbeni tagolása volt a városszerkezet számos /lineáris, radiális, többmagvú, rászterres stb./ alaptípusa, illetve ezek szinte végtelen számú lehetséges változatai közül.

1/ Vámos Ferenc: Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetek. 1926. 9-12. sz. Különlenyomat. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp. 1926. 4. old.

2/ u.o.

Visszafelé tekintve persze könnyen "a városfejlődés egyedül lehetséges fejlődési irányának" tűnhet a végülis megvalósult alternatívák sora, az egyes várostervezői koncepciók pedig legfeljebb "helyesen vagy helytelenül felismert szükségszerűségnek" látszhatnak. Pedig a várostervezői koncepciók - talán az eddigiek ismeretében már nyugodtan állíthatjuk - más szférákra irányuló tervezői tevékenységekhez hasonlóan, önmagukat beteljesítő próféciákként is működnek; természetesen tükrözik a városfejlődés szabályszerűségeit, de nagymértékben formálják is azokat.

3./ Az övezetek lehatárolása és jellege

Ezek után talán már nem szorul különösebb bizonyításra, hogy nemcsak maga az övezetes szerkezet, hanem az egyes övezetek lehatárolása és jellege is nem utolsó sorban várostervezői beavatkozások függvénye. Ezt itt talán elég néhány kiragadott példával illusztrálunk.

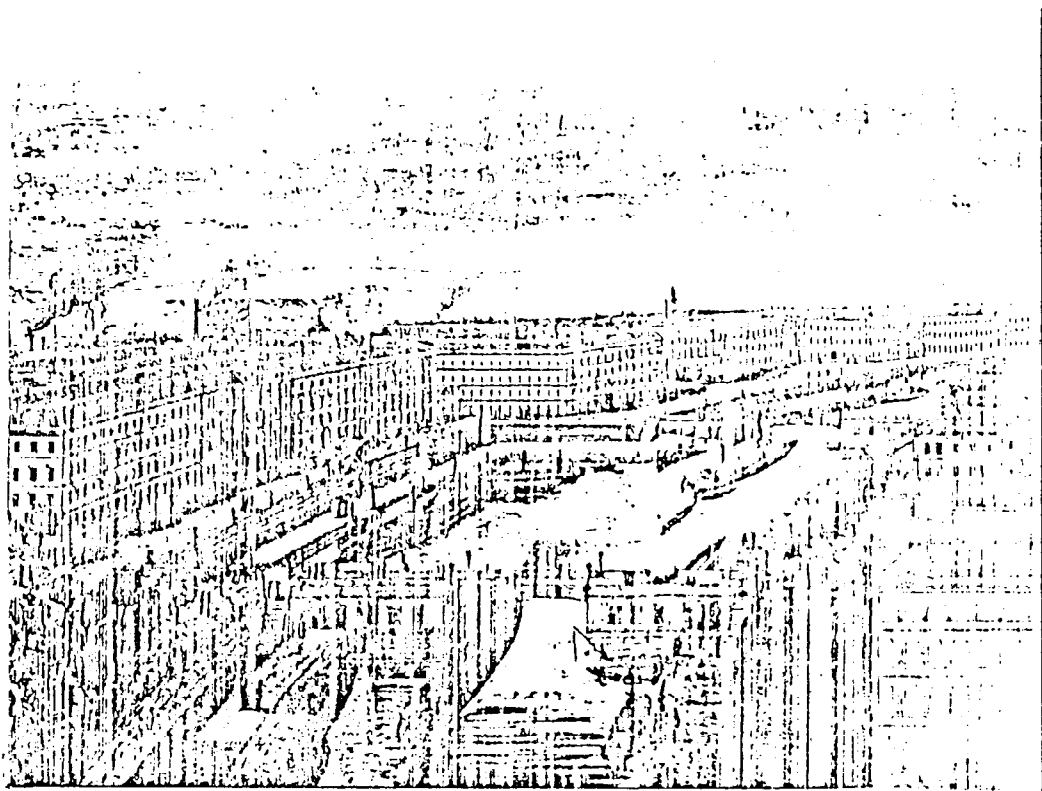
Reitter Ferenc, aki hosszú éveken át Pest város főmérnöke volt, majd a Közmunkatanácsban is meghatározó szerepet játszott, a múlt század közepén tervet terjeszt elő egy pesti hajózó csatornáról, amely lényegében a mai Nagykörút vonalában húzódott volna, és a - Siklóssy állítása szerint körülbelül a Nagykörút vonalától a mai Élmunkás hid-Sziv utca-Felsőerdősor utca-Rottenbiller utca-Mező Imre út-Hámán Kató út vonaláig terjedő - Városárokhoz tartozó széles ártér legmélyebb pontjait kötötte volna össze.^{1/} A tervnek a városrészek funkcióira vonatkozó megállapításaiból képet alkothatunk annak várható társadalmi következményeiről is. "A Duna és a csatorna közti rész lenne a város magva, itt nagyobb lakások, tudományos intézetek, hatóságok, kormányzati épületek helyezendők el, a csatorna partján kereskedelem, azon túl ipar és a munkások lakásai kerülnének." ^{2/}

^{1/} v.ö. Siklóssy: i.m. 194-198. old.

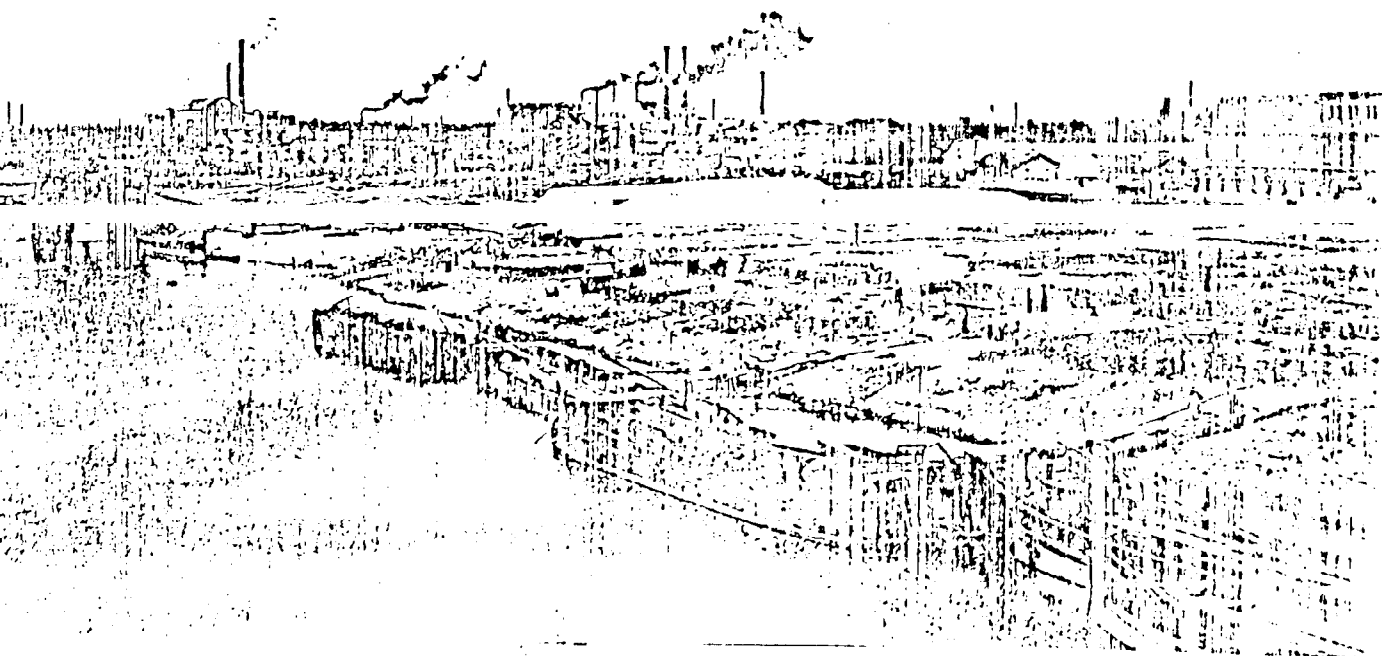
^{2/} Pest város előterjesztése - a három város szépítése tárgyában. Budapesti Közlöny. 1868. jun. 4.

Reitter meg is rajzoltatta, hogyan nézne ki a csatorna által átszelt városrész, a csatorna megépülte után.^{1/} A rajzon a csatornán túli második-harmadik utcában már füstölő gyárkémények láthatók. A terv, amely egyébként csaknem megvalósult, a város később kialakult övezeti szerkezetének egyik alternatívájaként fogható fel, és talán mondanunk sem kell, hogy megvalósulása esetén nemcsak a városközponthoz közelebb kerülnek az ipari területek, de a város fejlődése előtt komoly "organikus" akadály is jön létre, ezenkívül lényegesen élesebb "természetes övezetek" közötti társadalmi elkülönülést hozott volna létre, mint amilyenek végülis a megvalósult várostervezői alternatíva nyomán létrejöttek.

1/ Reitter Ferenc: Duna-szabályozás Buda és Pest között. Pesti hajózási csatorna. A Csepelsziget s a soroksári Duna-ág balpartján fekvő ártér ármentesítése. Három javaslat. Pollák testvérek. Pest. 1865.

Reitter Ferenc terve egy pesti hajózó csatornáról,
amely a mai Nagykörút vonalán húzódtott volna

Az újpesti rakpart a Margit-híd felől 1890 körül

Jól példázza a várostervezői beavatkozások "övezetformáló" voltát a tervezett hajózó csatorna nyomvonalán végül megépült Nagykörút esete is. Mintegy megépítését indokolandó a következőképpen fogalmaz a Közmunkatanács első évi jelentése: "A város zöme minden összefüggés nélkül szórványosan csak itt-ott mutatja az emelkedésnek némi jelét s nagyrészt lelavult házakkal van megrakva. A fejlődésnek csakis azáltal lehet okszerűbb irányt adni, ha a város területének közepén egy szép, tágas s az egész városon keresztülbe átvonuló út nyittatik, mely által egyrészt felébresztettetik a kedv annak mentén diszesebben építkezni, másrészt ez az út, mintegy határvonalat képezvén legalább a városnak ezen belül eső részében célszerűbb tömörülést fog előidézni." ^{1/} A tervezett körút városformáló szerepére többen rámutattak a "pesti nagy körútról és az emelendő építkezések adómentességéről" szóló törvényjavaslat 1871-es képviselőházi vitájában. Királyi Pál szerint "Pest városa fölfelé húzódik; a parton hosszú szalagot képez és nem elterülő várost. Ezen előnyösen fog változtatni a körút, amely értékessé fogja tenni az eddig értéktelen telkeket." ^{2/} Kerkápoly pénzügyminiszter egyenesen úgy fogalmaz, hogy "egyik városépítési célunk az, hogy a keskenyen, a Duna mentén épült Pest teste, zöme, Kőbánya és a Városliget felé tolassék." ^{3/} Buda és Pest városszerkezetének azideig egymástól lényegében független fejlődését illusztrálják ugyancsak Kerkápolynak a tervezett hid építési helye körüli vitában Jókai Mór képviselő kérdésére adott

^{1/} idézi Siklóssy: i.m. 220. old.

^{2/} u.o. 221. old.

^{3/} u.o. 223. old.

válaszként elhangzott szavai: "... ahol Buda leginkább kiöblösül, az északra tervezett hid irányában, Pest alig van, az alsó részen pedig, ahol Pest kiöblösül a Mészáros utcánál, ott Buda már éppen nincs. Tehát akárhová építjük a hidat, vagy nem találunk Pestet, vagy nem találunk Budát".^{1/}

Végül még egy példát említenénk meg arra vonatkozóan, hogy az egyes övezetek - már amennyire értelmes egyáltalán övezetekről beszélnünk - jellege és lehatárolása nem csupán spontán fejlődés, hanem jelentős mértékben várostervezői döntések eredménye. Budapesten legalább hat körút építése merült fel többé-kevésbé komoly formában. Ezek közül végül is az idők során csak három épült meg. A meg nem valósult körutak nyomai azonban többnyire ma is felfedezhetők a város térképén /pl.: a már említett "Városárok körút", amelynek vonala a Damjanich utcánál leszűkül, majd a Lövölde térnél hirtelen megszűnik, a tervezett "Városliget körút", amire lényegében csak a Dráva utca, és a Dózsa György út Váci út-Verseny utca közötti vonala emlékeztet, egy "Külterületi körút", a Szege-di út-Teleki Blanka út-Nagy Lajos király útja-Fehér út vonalán^{2/} stb./. Sajnos találgatásokra vagyunk utalva ezzel kapcsolatban, hogy miért éppen három, és miért éppen ez a három körút épült meg. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, amikor azt feltételezzük, hogy létre-

1/ u.c. 222. old. Az "északra tervezett hid" alatt a mai Margit-hid, a "Mészáros utcán" pedig a mai Tolbúchin körút értendő.

2/ A felsorolásban az említett útvonalak mai elnevezései szerepelnek.

jöttükben nem annyira organikus okok, mint inkább átvett várostervezői sémák játszhattak fő szerepet. Mindenesetre legalábbis meglepő, hogy a bécsi körútak városszerkezetet tagoló funkciója is meglehetősen hasonlít a budapesti körútakéhoz.

Természetesen a körútak számával és vonalvezetésével kapcsolatos viták sem csak magasztos várostervezési kérdések körül forogtak. A kor utilitarista szelleme meg is engedte, hogy egy-egy várostervezési alternatíva indoklásával kapcsolatban annak a "vállalkozási szellem emelésére", vagy a telekárakra gyakorolt kedvező hatására hivatkozzanak. Ez - mint korábbi példáinkból is látható - időszakunkban meglehetősen általánosnak tekinthető. Figyeljük meg például azt a "főtishti javaslatot", amit "a főváros telektulajdonos polgársága" terjesztett a Közmunkatanács elé. A javaslatban szereplő terv ebben a formában egyébként nem valósult meg. "A nagy körút által befogott terület alig hatodrésze csak a központi pályavonal, az osztrák államvasút és a Hungária-út által határolt belterületnek, a főváros összes területének pedig - aránytalanul csekély részét képezi: helyénvalónak, szükségszerűnek találjuk tehát már csak ezen szempontból is a "valódi várostest" oly mérvű kiterjesztését és szabályozását, mint azt a mellékelt helyrajzi térkép részletesen feltünteti."

Az egykori V-IX. ker. túl nagy, fel kell őket osztani, "... egy ilyen új kerületi beosztás pedig célszerűen egyedül csak azon s oly irányban vezetett körút-vonal létesítése által érhető el, mely a mellékelt alaprajzon, t. külső nagy körút^{1/} nevezet alatt van feltüntetve." ^{2/}

A "valódi várostest" kiterjesztése persze azért állt a "telektulajdonos polgárság" érdekében, mert ily módon megnövekedett volna az a terület, amelyet sűrűbben, nagyobb beépítési százalékkal, magasabb épületekkel lehetett volna beépíteni. Ez az idézett szövegből elég világosan ki is derül: "Végre pedig maga azon kétségbevonhatatlan tény, miszerint a nevezett útvonalak törvényesítése által a vállalkozási szellem egészen új életerőt nyerne, nemkülönben az érintett telkek s környékbeli fekvőségek értéke a jelenleginél már a legrövidebb idő alatt is jóval magasabban emelkedhetnék föl, teljes joggal indítja alólirottakat arra, hogy saját anyagi érdekeiknek ez iránybani megóvását erélyesen kérelmezzék." ^{3/}

1/ A Boráros térnél indul, de a Nagykörúttól délre kanyarodik, majd a Hámán Kató út-Mező I. út és a Nagykörút között megy a Baross térig, onnan a Rottenbiller utcán a Köröndig, onnan a Marx térig, majd a Nagykörúttól északra a Parlamentig. /A felsorolásban az útvonalak mai elnevezései szerepelnek./

2/ Budapest főváros legújabb helyrajzi térképe 1:15000. Összeállította: Borsodi Szilágyi Dezső. Második kiadás. Bp. 1890. Hátlapján: A végleges szabályozási terv indoklása egy, a főváros telektulajdonos polgársága által a t. Közmunkatanács színe elé fölterjeszteni ajánlott "főtisztai javaslat" alakjában.

3/ u.o.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy változtatnunk kell az övezetek kialakulásának magyarázatával kapcsolatos, lényegében még máig sem meghaladott klasszikus ökológiai hipotézisen, hiszen - mint láttuk - itt nem egyszerűen arról van szó, hogy a telekár szabályozó mechanizmusa vezetne az "Övezetek" kialakulásához, hanem a telekár mellett - pontosabban azzal együtt, egymással kölcsönhatásban - egy másik tényező, a várostervezés hatását is figyelembe kell vennünk, amely esetünkben történetesen - de nem mindenhol és nem mindig - alapvetően a körkörösén tagolt homogén építési övezetek ideológiájára támaszkodott.

A spontán és tervezett folyamatok szembeállításán alapuló elméleti modellnek tehát nincsen sok valóságos alapja, hiszen a városszerkezet - mint talán sikerült bebizonyítanunk - mindenkor a konkrét erőviszonyok eredményeként alakuló spontán folyamatok és az önálló érdekekkel is bíró várostervezés egymásrahatásának eredményeként alakul. Az, hogy a várostervezés éppen milyen konkrét geometriai formát részesít előnyben elsősorban a várostervezői ideológiák - természetesen a várostervezést domináló csoportok érdekeitől nem teljesen független - önmozgásának a függvénye, és a különböző társadalmi csoportok érdekütköztetése szempontjából többnyire sokadlagos jelentőséggel bíró szakkérdésnek minősül. A klasszikus ökológia ezt az esetlegességet, pontosabban ennek az esetlegességnek egyik, történelmileg szintén esetlegesnek minősíthető megjelenési formáját emelte a városszerkezet fejlődése általános szabályszerűségének rangjára, holott a társadalmi viszonyrendszer "térbeni tükröződésésként" is felfogható empirikus városszerkezet általában sem a várostervezési övezetek logikáját, sem léptékét nem követi.

4./ Az övezetes várostervezés diszfunkciói; alternatív városszerkezeti minták

Munkánk eddigi részében az övezetes építési szabályozás önmagát megvalósító próféciaként való működését vizsgáltuk meg. Arra a következtetésre jutottunk, hogy - amennyiben egyáltalán érdemes a város övezetes szerkezetéről beszélni - a budapesti övezetek nem a szó klasszikus értelmében vett "természetes övezetek", hanem alapvetően a várostervezés produktumainak tekinthetők. Sajátos módon azonban nem utolsó sorban éppen a fenti övezetes szabályozás idézett elő, illetve erősített fel egy sor, az övezetek fizikai és társadalmi értelemben vett heterogenitásának irányába mutató folyamatot. Látnunk kell ugyanis, hogy az az övezetes szabályozás, amelyik a város egész területét építési területnek tekinti, amelyik a város szerkezetét lényegében a város központjából kifelé haladva csökkenő beépítési intenzitású, homogén övezetek rendszereként képzei el, jelentős mértékben önmaga megvalósulása ellen hatott. A továbbiakban tehát áttérünk az övezetes építési szabályozás diszfunkcióinak vizsgálatára. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen okok vezettek oda, hogy a több mint száz éve, a provinciális kisvárosból nagyvárossá való fejlődés szinte egész időszaka alatt a világon szinte egyedülálló következetességgel érvényesülő övezetes szabályozás ellenére sem írható le Budapest szerkezete egy övezetmodellel, vagy annak valamilyen feljavított változatával. E kérdéskör már átvezet bennünket az övezetektől eltérő alternatív városszerkezeti minták kialakulásának elemzéséhez.

Az "extenzív városfejlődés" elkerülése érdekében a Közmunkatanács egy sor intézkedést hozott. Ezek az intézkedések a külső területeken igen magas telekminimumot, a város belső övezeteiben pedig nagy telekszélességet és telekmélységet írtak elő, amelyek szinte lehetetlenné tették, hogy családi házak épüljenek a város akkori területén belül. Ez rendkívül magas laksűrűséget és egy házra jutó lakásszámot eredményezett. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy a város főútvonalai és az ezekhez közeli telkek viszonylag gyorsan és viszonylag egységes stílusban épüljenek be, ugyanakkor azonban az egyes övezetek heterogenitásának irányába hatott. Mivel az építési szabályzat Budapest akkori, a maiak csak mintegy harmadát kitevő területén 5-6 millió lakos elhelyezését tette volna lehetővé, még a kor igen gyors lakásépítési üteme sem eredményezhette, hogy a belső területek mellékutcáinak túlnyomó többsége, valamint a bérházasnak nyilvánított külső építési övezetek bérházakkal épüljenek be. Ez ezeken a területeken hézagosságot vezetett és Budapestet a "tűzfalak városává" tette. Sokkal fontosabb azonban számunkra az, hogy mindez az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülésének ellenében hatott, amennyiben fokozta az egy-egy övezeten belüli főútvonalak és egyéb utcák ház- és lakásállományának különbségét. Ezt a hatást erősítették azok a rendelkezések is, amelyek egy-egy főútvonal, ritkábban tér gyorsabb és egységesebb stílusban való kiépülése érdekében rövidebb-hosszabb távra adómentességet biztosítottak az itt építkezőknek. A Sugárút és a Nagykörút esetében ez az új házak 15 évi teljes és 15 évi részleges adómentességét jelentette.

Ugyanebbe az irányba - az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülése ellen - hatott az is, hogy mivel az építési szabályzatok az egész várost építési területként kezelték, a nagyváros expanziója nem "klasszikus módon" zajlott le. Többszintes bérházak mellett földszintes, esetenként falusias házak, üres, később raktározás, garázsok, vagy ipar céljaira igénybe vett telkek maradtak meg. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy a klasszikus ökológiai metaforákat nagy előszeretettel használó Budapesttel foglalkozó városszociológiai irodalom - e heterogenitást a város igen kiterjedt körzeteiben észlelve -, más-más területeken fedezi fel a város "átmeneti övezetét". Szelényi a Nagykörút és a Külső körút közötti gyűrűbe^{1/}, a BVTV-vizsgálat a városközponttól jóval távolabbra, lényegében a régi Városház és Budapest 1950 előtti határa közötti területre^{2/}, míg Beynon többnyire a Nagykörút és a régi Városház közötti gyűrűbe^{3/} teszi azt.

Visszatérve a Közmunkatanács kisházellenes intézkedéseire, igen valószínűnek tűnik, hogy ebben nemcsak az "extenzív városfejlődés" elleni harc igen magas - egyébként ma is időről-időre felmerülő és korántsem csak várostervezői ideológiák által motivált - szempontjai játszhattak szerepet. Ez a politika odavezetett, hogy Budapesten a családiház-építés aránya az első világháborúig igen alacsony és csökkenő tendenciájú volt, to-

1/ Szelényi: i.m.

2/ BVTV-vizsgálat: i.m.

3/ Beynon: i.m.

vábbá, hogy sorházak és kislakásos bérházak szinte egyáltalán nem épültek. Ez minden bizonnyal mindenekelőtt azal magyarázható, hogy a magyarországi polgári fejlődés megkésett és ellentmondásos jellege miatt nem voltak elég erősek azok a rétegek, amelyek a bérházépítő földbirtokos és pénzarisztokrácia érdekeivel szemben sikeresen tudták volna képviselni saját érdekeit. A családiház-építésnek a városból való kiszorításában a földbirtokos arisztokrácia egyes csoportjai azért is érdekeltek voltak, mert ily módon a várost körülvevő területeken megemelkedett a telekár, és emelkedtek a parcellázások révén a megszerezhető összegek. A családiház-építés jelentős része tehát ebben az időszakban a város akkori területén kívülre szorul, a budapesti kisegzisztenciák pedig szűk, körfolyosós bérházak szoba-konyhás lakásaiba kényszerülnek.

Ezek a bérházak az Osztrák-Magyar Monarchia spekulációs lakásépítkezéseinek jellegzetes termékei. Ebben a formában tudomásunk szerint csak Bécsben és Budapesten találhatók tömegesen meg. Mivel a fennálló rendelkezések értelmében a telekterületnek maximálisan 85 százalékát is be lehetett építeni és az udvar szélességének legalább 6 méternek kellett lennie, a kötelezően igen széles bérháztelket úgy lehetett a legracionálisabban kihasználni, ha a telket teljesen körülépítették. A 3-4, később 4-5 emeletes épület a klasszicista bérházénál sokkal kedvezőtlenebb légtérarányú, de például a Berlinben igen elterjedt "hátsóudvaros" megoldásnál jóval nagyobb udvart zárt körül. A diszes, "gipszarchitektúrájával" főúri palotákat utánzó utcai fronton 3-6 nagyméretű szo-

bás, vagy ennél is nagyobb, "cselédszobás", fürdőszobás lakások épültek.^{1/} Az udvari lakások körbefutó függő-folyosóról, a "gangról" nyíltak, zömében mellékhelyiség nélküliek és igen gyakran szoba-konyhások voltak. A reprezentatív előcsarnokkal és főlépcsőházzal szemben a hátsó fronton szűk melléklépcső vezetett felfelé. Rendszerint innen nyílnak az udvari lakásokhoz tartozó közös WC-k. A lakások minősége nemcsak az utcai és az udvari fronton, hanem emeletek szerint is különböző. A földszinti lakások általában rosszabbak, mint az emeletiek, a legjobb lakások az első emeleten vannak, innen fölfelé a lakások színvonala fokozatosan romlik. Rendszerint ennek megfelelően változik a lakások belső magassága is. Ezt fokozza fel, illetve a különböző emeletek lakóinak társadalmi különbségét szimbolizálja az az építészeti megoldás, hogy az első emeleti párkány általában a padló, a második emeleti pedig az ablak magasságában húzódik végig az épületen.

A körfolyosós bérházzal, amely Budapest talán legjellemzőbb háztípusa, azért volt érdemes kicsit részletesebben is foglalkoznunk, mert a kisházellenes városszervezés eddig bemutatott hatásaival szemben, nem az egy-egy építési övezetbe tartozó házak heterogenitását, hanem az egyes házakon belüli heterogenitást példázzák. Valójában a körfolyosós bérház olyan városszerkezeti egység, amelyre a lakások igen nagyfokú heterogenitása jellemző.

^{1/} A lakások belső berendezéséről lásd Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. /Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században./ Történelmi Szemle 1934. 1-2. szám.

Gyakori, hogy nagyobb, reprezentatív útvonalakon az utcai fronton nagypolgárok, esetleg arisztokraták laknak, míg az udvari részen kispolgárok lakásai találhatók. Kisebbségi utcák, kevésbé előkelő házaiban ez a képlet általában úgy módosul, hogy kispolgárok, értelmiségiek laknak az utcai és kisiparosok, munkások az udvari lakásokban. A szegregáció mintegy bele lett építve ezekbe a házakba.

Az itt röviden vázolt szegregációs minta kialakulását valószínűleg nagymértékben elősegítette az a Monarchia paternalisztikus társadalmi berendezkedésére jellemző szituáció, amelyben az egyes társadalmi osztályok közötti politikai és egzisztenciális különbségek nem olyan óriásiak, mint Kelet-Európa legnagyobb részén, ahol ezek a szakadékszerű különbségek a legmagasabb státuszúak lakóhelyeinek és területi elkülönülésében is jól megjelennének. Ugyanakkor viszont a Monarchián belüli társadalmi egyenlőtlenségek elég nagyok és mindenestre elég merevek ahhoz, hogy a társadalmi különbségeket ne kelljen feltétlenül és területi elkülönüléssel is szimbolizálni. Más, később tárgyalandó városszociológiai folyamatokon kívül, valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a pesti körfolyosós bérházak lakóinak társadalmi heterogenitása az 1930-as évek óta valószínűleg mérséklődött. A társadalmi távolságok és a hierarchia egyértelműsége ugyanis csökkent, ezért a magasabb státuszú csoportok "másságukat" inkább szükségesnek érezvén területi elkülönüléssel is szimbolizálni, más lakáosztályok felé törekednek, és - mint látni fogjuk - elegendő hatalommal rendelkeznek ahhoz, hogy létre tudják hozni az ehhez szükséges városszerkezeti mintákat is.

Ugyancsak a kisházellenes várospolitikák egyik következményének tekinthetők azok az U , vagy ketté vágott U alakú földszintes házak, amelyek a körfolyosós bérház kevésbé urbanizált megfelelőjeként is felfoghatók. Ezek elsősorban az 1950-ben Budapesthez csatolt városrészek századforduló körül épült területein, de szórványosan egyes belsőbb részeken ma is megtalálhatók. A magasan megállapított minimális teleknagyság miatt igen kevesen voltak képesek családi házat építeni, így nagy kereslet mutatkozott kis, szoba-konyhás lakások iránt. Ezeket az alapincézetlen, komfort nélküli, nagyméretű konyhából, egy ennél csak valamivel nagyobb szobából és általában éléskamrából álló lakásokat a telek utcára merőleges oldalaira, rövidebb vagy hosszabb sorban építették. Közöttük keskenyebb vagy szélesebb kert vagy udvar helyezkedett el, ahol a közös vízcsap, a WC-k és a fából épült tüzelőtárolók helye is volt. Az utcai front lakása, vagy lakásai nagyobbak, rendszerint alapincézettek, gyakran komfortosak is voltak. Az udvari lakásokban többnyire munkások, az utcaiakban általában kispolgári családok laktak. Az ezekhez tartozó kert esetleg élősövényvel, vagy kerítéssel is el volt választva az udvar hátsó részétől. Gyakori volt az is, hogy az utcai lakás alatt, esetleg az erre merőlegesen épült sor valamekkora részében is az utcai lakás tulajdonosának műhelye volt, és a hátsó lakásokban laktak a munkások.

A homogén övezetek kialakulása ellen hat az a meg lehetőségen sok típusból összeálló városszerkezeti egység is, amit "telepnek" nevezhetünk. Meg lehetőségen heterogén csoport ez, hiszen nagysága néhány baraktól egészen

szen 25-30 ezres, városnagyságú telepig terjedhet, lehet közvetlen környezetétől igen élesen elváló, esetleg fallal is körülkerített, vagy környezetébe ma már olyannyira belesimuló, hogy első pillantásra a telep-szerűség fel sem tűnik, létrejöhetett spontán módon, például néhány szegény család többé-kevésbé illegális telekfoglalása és éppen elérhető anyagokból történő hajléképitése, mezőgazdasági terület parcellázása, gyár által szervezett és finanszírozott akció, állami inség-akció, stb. nyomán, lehet szegény-, munkás-, tisztviselő-, nyaraló-, villatelep stb., vagy napjainkban akár "korszerű, új lakótelep" is. Valószínűleg nem pusztán a véletlennek tulajdonítható az, hogy az itt röviden körvonalazott, egymástól meglehetősen különböző képződményeket a nyelv egyaránt telepeknek nevezi. Úgy tűnik, hogy ennek magyarázata nem utolsósorban az a nagyon pontos megfigyelés, hogy ezek a telepek többé-kevésbé egyszerre, ugyanazon, vagy egymáshoz hasonló jellegű akciók nyomán jöttek létre, és olyan viszonylag homogén területi egységeket alkotnak, ahol nem az utca vagy a ház, hanem egy kisebb-nagyobb összefüggő terület képez városszerkezeti egységet.

A szegény- és munkástelepek létrejötte nem kis mértékben éppen a városigazgatás korábban már említett kisházcellenes intézkedéseivel magyarázható. Hamarosan kiderült ugyanis, hogy a városba áramló tömegek lakásigényét még a kor igen magas lakásépítési ütemének szintjén sem lehet bérházakban lévő lakásokkal kielégíteni. A spekulációs bérházépítés viszont a város belső részeinek túlzsúfoltságához, már építésük pillanatában is korszerűtlen és egészségtelen lakások tömegének a keletkezésé-

hez, és nagy tömegek által megfizethetetlenül magas lakbérrekhez vezet. Mindezek miatt a századforduló táján már igen komoly erőik követelték új városrendezési terv és építési szabályok kidolgozását. Ettől, egyebek mellett, a családiház-építést megkönnyítő intézkedéseket remélték. A spekulációs bérházépítésben érdekelt csoportoknak azonban az első világháborúig sikerült megakadályozniuk az építési szabályok számottevő megváltoztatását. A családiház építés zöme változatlanul a fővároson kívülre, a peremközségekbe szorult.

Az élesedő szociális problémák miatt állami kezdeményezéssel illetve támogatással szociális lakásprogramok indulnak a századforduló után. 1908-ban Kispesten megkezdik a Wekerle-telep építését. 4788 lakás épül meg itt. 1909-12 között, a Bárczy-program során mintegy 6000 lakást építenek fel, 19 "kislakásos telep" jön létre. Gyakran telepeket építenek a gyárak is, saját munkásaik, tisztviselőik számára. A telepépítés zöme azonban már a két világháború közti időszakra esik, amikor a magántőke már képtelen megbirkózni a lakáspiacon keletkező óriási feszültségekkel. Budapest egyes részei, például az 1950 előtt is a fővároshoz tartozó Kőbánya legnagyobb része, ilyen telepszerű beépítéssel volt leírható.

Telepeknek nevez a köznyelv gyakran olyan nagyobb kiterjedésű, összefüggő területeket is, amelyek megműveletlen vagy mezőgazdasági művelés alatt álló területek parcellázása és valamilyen többé-kevésbé szervezett akció nyomán jöttek létre. A parcellázás emlékéét gyakran a volt tulajdonos neve, esetleg csak keresztnéve

örzi. A telepszerűség általában ott nyilvánvaló, ahol a klasszikus értelemben vett városi expanzió egyáltalán nem, vagy csak sokkal a telep létrejötte után érte el a területet, ezért a telep egy vagy több oldalról nincs körülépitve, vagy igen számottevően különbözik közvetlen környezetétől is.

A telepeknek önálló városszerkezeti egységként való funkcionálása talán az eddigieknél is nyilvánvalóbb a napjaink tömeges állami lakásépítésének súlypontját képező új lakótelepek esetében. Ez olyannyira nyilvánvaló, hogy - mint már említettük - az új lakótelepeket a klasszikus ökológiai előfeltevéseket elfogadó városszociológiai munkákban is gyakran külön kénytelenek kezelni, részlegesen feladva ezzel a nagy, összefüggő területi egységekből építkező városmodellek elvét.

A telepés városszerkezeti minta problémája azonban már következő nagy témánkhoz, az övezetes építési szabályozás leépüléséhez vezet át minket.

5./ Az övezetes várostervezés felbomlása Budapesten;
további alternatív városszerkezeti minták

A várostervezői beavatkozások övezetenkénti differenciált szabályozása tehát igen hosszú ideig fontos eszköze volt Budapest normatív városépítési szabályozásának. Terjedelmi okok miatt itt nem vállalkozhatunk ennek részletes tárgyalására, csak a témánk szempontjából legfontosabb mozzanatokat emelhetjük ki.

"Uj szabályzatunk^{1/} az övezeti rendszerre támaszkodik, amelynek kezdeményezésével már az 1874. évi építési rendszabálytervezetben találkozunk, amely öt övezetet gondolt mini a budai, mind a pesti oldalon az akkori belső városmagvakból kifelé haladva. Az 1886. évi Utasítás négy övezetet különböztetett meg, általában olyan elosztással és építésmóddal, aminőt azután az 1893. évi Szabályzat tüzetesebben meghatározott." ^{2/} Ezt követte az 1914. évi szabályozás, mely a város területét nyolc övezetbe osztotta be. Ennek során a témánk szempontjából leglényegesebb vezérlő elvek a következők voltak: "... a célszerű városrendezés érdekében megvalósítani azt a rendszert, mely a beépítés sűrűségének kifelé való fokozatos csökkentésében jut kifejezésre; a rendszer keretében gondoskodni a különböző társadalmi osztályok és foglalkozások igényeinek kielégítéséről..." ^{3/}

^{1/} Az 1932-es Építési Szabályzatról van szó.

^{2/} Siklóssy László: i.m. 551. old.

^{3/} u.o.

1914-ben legsűrűbb beépítést az I. övezetben tett lehetővé a szabályozás. Ez a városnak a századforduló táján elkészült "Nagykörút" és a Duna közé eső részét jelenti a sik Pesti oldalán, valamint az ebből sugárirányban kifelé vezető főutak jobb- és bal oldalát, többé-kevésbé a belterület határáig. A II. övezet, mely az előzőnél kevésbé intenzív, de továbbra is zárt sorú beépítést engedélyezett, gyűrű alakban vette körül az I. övezetet, kisebb eltérésekkel a "Külső Körútig", illetve a város beltelkeinek határáig húzódva. Ujabb gyűrűt képez a körül, a tovább csökkentett intenzitású, de továbbra is zárt sorú beépítést engedélyező V., majd a város 1950 előtti határáig húzódó VIII., családi házaz övezet. Az övezetes szabályozás két helyen módosul: a II. és V. övezet határán, két egymással összefüggő, szigetszerű, "kertes város" céljára szolgáló terület /a III. és VI. övezet/ kijelölésével, valamint az úgynevezett bűzös, egészségre ártalmas gyártelepek számára, a város délkeleti határán elhelyezkedő, VII. övezet kijelölésével.

A város Dunától nyugatra eső felében a helyzet lényegében hasonlóan alakult, azzal a két eltéréssel, hogy a domborzati viszonyok miatt az övezetek alakja valamelyest torzabb. Másrészt a hegyvidéken egy "nyaraló-övezetet" jelöltek ki /IV. övezet/, amely szektorálisan ékelődik a többé-kevésbé északra és délre elterülő, VIII. övezetbe tartozó részek közé.

Az építési szabályozás persze az idők során, részben az övezetek lehatárolása, részben az előírások szigorúsága tekintetében, elég gyakran és sokat változott,

a normatív városépítési szabályozás ezen eszközze azonban még sokáig lényeges hatást gyakorolt a város szerkezetére.

Hosszú harcok után tehát végülis csak az első világháború előestéjén születik meg az új építési szabályzat. Ez annyiban mindenképpen előrelépést jelent, hogy míg a korábbi szabályozások elsősorban a városkép esztétikai megjelenésére, a mindenáron való nagyvárosias jellegre koncentráltak, az 1914-es szabályzatban már a korábbiaknál sokkal határozottabb szociális és egészségügyi intézkedések is felfedezhetők. A bérházak esetében csökken a telek beépíthetősége és növekszik az udvar minimális alapterülete, egyszersmind megjelenik a hátsó építési vonal fogalma, ami a keretes beépítés előfutárának tekinthető. Javulnak a kötelező utcai légtérarányok is, ami valamivel kevésbé zsúfolt beépítést tesz lehetővé. Főmunka szempontjából legfontosabb következménye azonban az a szabályzatnak, hogy létrehoz egy új, családiházak övezetet, amely "... a város legkülsőbb részeit öleli fel és jellege a kisebb telekminimumhoz kötött, szabadon álló építkezés. Módot talál itt az is, aki csak kis tőke felett rendelkezik, hogy saját otthonában lakhassék és gyakorolja ipari foglalkozását is".^{1/} Nyilvánvaló, hogy ez az addigi, elsősorban bérházas jellegű fejlődés alternatívája lehetett volna.

Alig néhány hónappal később azonban kitört az első világháború, aminek következtében a lakásépítési tevékenység szinte teljesen megszűnt. A vesztes háború

^{1/} Siklóssy László: i.m. 552. old.

után a Monarchia felbomlott. Magyarország területe egyharmadára csökkent. Az elcsatolt területekről hatalmas tömegek érkeztek a fővárosba, akik közül lakás híján sokan szűkségtáborokba, vagy vagonokba kényszerültek költözni. Ez, valamint a két világháború közötti igen alacsony magyarországi gazdasági növekedési ütem, nagy szegénység és minimális lakásépítési kedv, az építési hatóságokat különféle engedményekre kényszerítette. A helyzet nem nagyon kedvezett budapesti kertvárosias városrésznek kialakításának.

A háború előtt létrehozott családház-as övezetben, de kisebb mértékben azon kívül is, különböző állami akciók következményeként, egymás után jönnek létre a különböző telepek. A legtöbb budapesti telep - zömében szegénytelepek - éppen ekkor és éppen itt épülnek. Elszórtan persze családi házak is épülnek, ezek azonban többnyire meglehetősen igényt lenek, gyakran falusias jellegűek. Azt az előírást, hogy csak közművesített területen szabad építkezni, a közművesítés lassú előrehaladása miatt, gyakorlatilag nem lehetett betartani. Sorházak szinte egyáltalán nem épültek. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a családház-építésben érdekelt közép- és alsó-közép rétegeknek csak éppen addigra sikerült kivívniuk, hogy ezen építési formát az építési szabályozás lehetővé tegye, amikorra az ország gazdasági helyzete már nem engedte meg, hogy ezek a rétegek, vagy legalábbis a rétegek zöme, többé-kevésbé rangos, önálló házat építhessen magának a városban belül.

A családház-építés súlypontja megint - tegyük hozzá, hogy most alapvetően más okok miatt, mint korábban - a város peremközösségeibe tolódott, ahol még kevésbé szí-

gorúak az építési előírások, kisebbek a kötelező telek-minimumok és alacsonyabbak a telekárak is. Ily módon - a szukcesszió "klasszikus módjától" eltérően - egyes, a főváros határán kívüli területek viszonylag intenzíven épültek be, miközben Budapesthez tartozó igen nagy területek beépítetlenek maradtak. Ezek egy része még ma is beépítetlen, más részébe ipar települt, egyes területek pedig sokkal később, közvetlen környezetüktől is számottevően eltérő jelleggel épültek be. Mondanunk sem kell, hogy mindez az övezetek heterogenitásának, alternatív városszerkezeti minták kialakulásának az irányába hatott.

Az övezetes építési szabályozás felbomlásának folyamata azonban a "kivételek" számának növekedésével is jól érzékeltethető. Az Építésügyi Szabályzat 1926-os kiadása például az övezetenkénti általános szabályozásnak csak mintegy 4 oldalt, míg a "kivételek" ismertetésének 21 oldalt szentel.^{1/}

A két világháború közötti időszak legerősebb építési konjunktúrája a 30-as évek közepétől érvényesült. A kor hivatalos városrendezési törekvései az 1937. évi VI. törvénycikkben és az 1940. évi Építésügyi Szabályzatban öltöttek testet. Témánk szempontjából mindenképp az érdemel említést, hogy az előbbi a Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörét a főváros peremközségeire is kiterjesztette. Ezzel megnyílt a lehetségsége annak, hogy a fővárost és az akkor annál már nagyobb népességnövekedési

^{1/} Építésügyi Szabályzat Budapest főváros területére. Bp. 1926, 37-38. old.

ütemet felmutató peremközségeket egységes elképzelések szerint szabályozzák. Az övezetes szerkezet érvényesülése ellen hatnak azok az intézkedések, melyek szakitást jelentenek azokkal a korábbi elképzelésekkel, amelyek a város egész területét építési területnek tekintették és csak az egyes építési övezetek beépítési módjának szabályozására törekedtek. A korábbi liberális elveken alapuló szabályozással szemben, a harmincas évek végén "telepítéspolitikai" irányelveket fogalmaznak meg, melyek lényege az építési terület csökkentése, a közművekkel, közlekedéssel, közintézményekkel el nem látott területek beépítésének tilalma. E politika, amelyet ma a "koncentrált fejlesztések stratégiájának" szoktak nevezni, gazdaságossági megfontolások mellett mindenekelőtt szociális és közegészségügyi szempontokkal érvelt, és függetlenül attól, hogy a gyakorlatban mennyire volt betartható, annyi mindenestre elmondható róla, hogy az infrastrukturális beruházások üteméhez igyekszik igazítani a lakásépítési tevékenységet. Ez, mint látni fogjuk nem bizonyult nagyon sikeres politikának az épülő lakások telepítésének kérdésében, hozzájárult viszont az infrastrukturális beruházások minimalizálásához. Ennyiben mindenképpen deklarált szociális és közegészségügyi céljai érvényesülése ellen hatott. Szintén az övezetek homogenitása ellen hat az a városépítési deológia, amely megkülönbözteti egymástól a város fejlődésének alapvető elveit rögzítő "kerettervet" a "konkrét városrendezési tervektől", amelyeknek - a "kerettervekkel" összehangoltan, esetenként kell készülniük. Nyilvánvaló, hogy ebben az általános övezeti szabályozást felváltó esetenkénti, részletes szabályozás előjelei fedezhetők fel.

Fontos változás az is, hogy a szabályozások intézkedéseket tartalmaznak annak érdekében, hogy a még mindig meglevő körülépitett udvaros beépítést újfajta, kedvezőbb beépítési mód váltsa fel. Már említettük, hogy az 1914-es szabályzatban megjelenik a hátsó építési vonal fogalma. Ennek továbbfejlesztése az un. csatlakozó udvaros beépítés, amelyről rövidesen az un. keretes beépítésre tértek át. Ez a korábbinál lényegesen kedvezőbb légterarányokat biztosít. Témánk szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy az így épült bérházakban gyakorlatilag megszűnik a lakók ugyanazon épületen belüli szegregációjának leglényegesebb kiváltó oka, a körfolyosós bérház utcai és udvari lakásainak hatalmas különbsége.

A korszak bérházépítésének helyét nemcsak a már említett "telepítéspolitikai" ^{1/} irányelvek, hanem az ezek érvényesülését elősegítő különböző adómentességi rendeletek is nagymértékben befolyásolták. Az adómentességi rendeletek ebben a korszakban már túlmentek a még be nem épített főútvonalak korszerű bérházakkal való beépítésének szorgalmazásán, az egyes fejlesztési kívánt területek preferálását is szolgálták. Ez egyes, a lakások alaprajzaival és komfortosságával kapcsolatos előírások betartása esetén akár 30 évi teljes adómentességet is jelenthetett. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy míg a régebbi lakások bérei rögzítettek voltak, az új lakások béreit szabadon lehetett megállapítani. Ez azt

1/ E karakterisztikusan borzalmas kifejezés, és az általa jelölt városfejlesztési stratégia korántsem új találmány. A "Budapest városfejlesztési programja. A törvényhatósági közgyűlés külön bizottságának jelentése, 1940" c. munkában már külön fejezet található ezzel a címmel.

eredményezte, hogy a harmincas években az új lakások bére 3-4 szerese volt a régi lakásokénak.^{1/} Igen jó példa ez arra, amikor a különböző minőségű lakások és ezen keresztül a különböző társadalmi csoportok városon belüli allokációját a telekárón kívül más fontos tényezők is befolyásolják.

Ezek az adómentességi rendelkezések azonban ugyancsak alternatív városszerkezeti minták kialakulásának irányába hatottak. Nemcsak amiatt, hogy - korábbi ilyen intézkedésekhez hasonlóan - egyes főútvonalak ház- és lakásállományának környező utcákétól való különbözőségét fokozták, hanem azért is - és ez új elem -, mert olyan ház-, illetve lakástípust preferáltak, amelyik egy meghatározott társadalmi csoport - a két világháború közötti magyar társadalom felsőközépsé rétegeit sorolnánk ide - igényeit volt hivatott kielégíteni. Ez abban az esetben a legnyilvánvalóbb, amikor ezek az új típusú építkezések nagyobb, szinte városrésznvi, többé-kevésbé homogén területeket eredményeztek /ilyen mindenekelőtt az Ujlipótváros, amelyet elsősorban a "zsidó polgárság", illetve a Lágymányos, amelyet inkább a "keresztény középosztály" megfelelő csoportjai építettek be/, de nyilvánvaló akkor is, amikor csak egy-egy háztömb, vagy telek épült így be. Fokozza ez az egyes övezetek heterogenitását, hiszen a nagyobb, újtipusú városrészek nem ott jöttek létre, ahol a klasszikus övezeti elrendeződés szabályai szerint "létre kellett volna jönniök", és így olyan területi egységeket eredményeznek, amivel az ökológusok nem nagyon tudnak mit kezdeni. A kisebb, néhány ház-

^{1/} Preisich: i.m. III. kötet. 150. old.

tömbnyi vagy lakóháznyi egységek, amelyek a város területén meg lehetőségek elszórtan jöttek létre, a hagyományos ökológia alapelveiben gondolkodva szintén megoldhatatlan problémát okoznak, ahol már csak az átlagolás jótékonyan elfedő művelete, vagy a "kivétel erősíti a szabályt" megállapításhoz hasonló típusú "tudományos általánosítások" segíthetnek.

Ugy gondoljuk, hogy a századforduló körfolyosós pesti bérházához hasonlóan, jogos a - feltehetőleg a második világháború és az azt követő nagy társadalmi változás miatt az előbbinél a városban ugyan jóval kevésbé elterjedt - harmincas évek bérházáról, mint városszerkezeti típusról beszélnünk. Ez azért is így van, mert az építési előírások tiltásai, és a különböző adókedvezmények ösztönzései által meghatározott köretek között működő spekulációs lakásépítés olyan erősen behatárolta a tervezők lehetőségeit, hogy tevékenységük igen hasonlatossá vált a tipusterve adaptálásával foglalkozó utódokéhoz. A "modern bérház" általában keretes beépítéssel épül, jellemző a 14 méteres traktusmélység, az utcai front jobb kihasználása miatt általánossá válik az un. hall. A lépcsőház mellett átmenő, 2-4 szoba hallos lakások vannak, konyhából nyíló, udvari frontra néző "cselédszobával". A lépcsőházzal szemben a telekszélességtől függően 1-3 garzonlakás van. A lakások kivétel nélkül komfortosak és általában központi fűtésesek. Az előcsarnok márvánnyal vagy más elegáns anyaggal burkolt, reprezentatív és világos a lépcsőház is, de itt már nincsen hátsó lépcsőház, vagy cselédlépcső. Udvari lakások sincsenek, és az épület emeletenkénti tagolásának sincs számottevő szociális jelentősége. A pesti bérháznak ebben a típusában már

viszonylag homogén társadalmi összetételű népesség lakik. A többszobás és a garzonlakások lakói közötti különbség is inkább demográfiai, mint társadalmi okokra vezethető vissza. A ház lakói között viszonylag csekélyek a különbségek, de a ház lakóinak státusa már igen számottevően különbözhet akár a környező más városszerkezeti típust reprezentáló házakétól is.

A századforduló és a harmincas évek pesti bérházának különbsége minden bizonnyal nem utolsó sorban strukturális különbségekkel magyarázhatók. Bár a harmincas évek magyar társadalma még mindig sokkal merevebb, mint a legtöbb nyugat-európai demokráciáé ebben a korban, annál mindenestre már jóval kevésbé merev, hogy a kedvezményezett rétegek lemondhatnának a társadalmi távolságok térbeni kivetítésének előnyeiről, és arról, hogy "másságukat" területi elkülönüléssel is szimbolizálják. Ebbe az irányba hatott az is, hogy ebben az időben kiéleződött a különböző társadalmi osztályok közötti harc, hogy a 29-33-as nagy gazdasági válság alatt az egzisztenciális problémák felerősödtek, ami a munkanélküliség radikális növekedésével, kilakoltatásokkal és egyéb, egy "rendes házban" nem megengedhető problémákkal járt.

Ez a folyamat persze nemcsak a két különböző kor jellegzetes bérháztípusának elterjedésében ragadható meg. Tettenezhető abban is, hogy ebben az időben indul meg az a folyamat, amikor a magasabb társadalmi státusú csoportok fokozatosan kiköltöznek a körfolyosós bérházak jobb, utcai lakásaiból, és ebben az időben gyorsul fel a korábban elsősorban pihenő-, vagy üdülőövezetként funkcionáló városrészeknek /a pesti oldalon elsősorban

Zuglónak, de mindenekelőtt a budai oldal hegyvidéki részeinek/ villákkal és társasházakkal való beépítése. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy itt nem egyszerűen nagyvárosi expanzióról, nemis csupán annak a városi közlekedés számottevő javulása, a személyautó elterjedése miatti felgyorsulásáról van szó, hanem legalább ilyen mértékben a társadalom strukturális változásai által kiváltott folyamatokról is. Erre utal az is, hogy a magasabb státusú társadalmi csoportok korántsem egy irányba, a külső zöldövezetek felé törekedtek, hanem - mint láttuk - részben korábban még alig beépített területeken kialakított modern bérházas negyedekbe, részben pedig leromlott belső városrészekben épült új bérházakba.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy a belső városrészek napjainkban tetőződő, fokozatos leromlása nem a városi expanzió egyedül lehetséges következménye, csak egyik alternatívája volt, hogy a 30-as évek végére már határozott törekvések és tervek voltak ezen városrészek felújítására. A kibontakozó, de félbemaradt folyamat nyomai ma is észlelhetők ezen a területen. Az elképzelésnek részben az értéktelen épületek lebontásán és új típusú bérházakkal való beépítésén, részben pedig a körfolyosós bérházak udvari frontjának részleges elbontásán és csatlakozó udvaros vagy keretes beépítés kialakításán alapultak. A rehabilitációs elképzeléseket tükrözi a Madách sugárút terve is. Ez a napjainkig - ebben a formában szerencsére - meg nem valósult terv az elképzelések szerint a korábban épült Sugárúthoz hasonlóan, mintegy áttörte volna a túlszűfolt belső városrészeket, kedvezőbb légterarányú és persze nagyobb értékű házak építését tette volna lehetővé. Mondanunk sem kell, hogy a belső város-

részek ilyen jellegű átépítése alapvetően megváltoztatta volna Budapest "természetes ökológiai folyamatok következtében kialakult övezeti szerkezetét". Mindenesetre a tervek megvalósulását ökológiaiak éppenséggel nem nevezhető okok, a második világháború kitörése, majd a háború utáni városfejlesztési stratégia alapvető megváltozása akadályozta meg.

Amikor az 1945 utáni periódust tárgyalva is megkíséreljük ismertetni a város területi szerkezetét alapvetően befolyásoló tényezőket, csak azoknak a leglényegesebb folyamatoknak a vázaltszerű bemutatására törekedünk, amelyek napjainkra a nagykiterjedésű, területileg összefüggő övezetekben gondolkodó építési szabályozás felbomlásának további kiteljesedéséhez vezettek. Ezen időszakot tárgyalva, a városszerkezetet befolyásoló folyamatok két nagy csoportja ötlük elénk. Témánk szempontjából ugyanis jogosanak tűnik egyrészt az övezetes szerkezet további gyengülésének irányába ható, korábban beindult, és "a modern városrendezési elvek" következtében felgyorsult tendenciák folytatódásáról beszélnünk, amelyek - történelmietlenül fogalmazva - a társadalmi rendszer és a nyomában átalakuló városfejlesztési stratégia gyökeres megváltozása nélkül is az övezeti hatás további gyengülését eredményezték volna, és emellett feltétlenül beszélni kell a városszerkezeti átalakulás "rendszerspecifikus" okairól is. Ezek a tényezők azonban - mint látni fogjuk - mind a városépítési ideológiák, mind a konkrét városfejlesztési gyakorlat terén olyannyira összefonódtak egymással, a szocialistának nevezett városfejlesztési stratégiák kimondva vagy kimondatlanul olyan sokat átvettek a "modernista" irányzatoktól, illetve ezen irányzatok kisebb

vagy nagyobb mértékű hazai alkalmazására annyira rányomta bélyegét az a környezet, amelyben bevezetésre kerültek, hogy véleményünk szerint még az elemzés szintjén sem lehetséges a fent említett két tényező-csoportot értelmesen szétválasztani. Ezért - a korábbiakhoz hasonlóan - itt is témánk meglehetősen gyakorlatias szempontok által diktált tagolását alkalmazzuk: ebben a városszerkezet történetét tárgyaló részben elsősorban azokat a folyamatokat ismertetjük, amelyek bemutatása különösen részletes empirikus elemzést véleményünk szerint nem igényel, míg a további fejezetekben inkább a csak a városszerkezet részletes empirikus elemzésével illusztrálható folyamatokat írjuk le.

A második világháború igen jelentős károkat okozott Budapesten. Egykori statisztikák szerint az akkori Budapest épületállományának csak 14 százaléka maradt épen, az épületek 64 százaléka "kisebbségi mértékben", 17 százaléka "súlyosan" megsérült, és az épületállomány 5 százaléka teljesen elpusztult. A lakásállomány mintegy 21 százaléka "súlyos sérüléseket" szenvedett, mintegy 7 százaléka teljesen megsemmisült.^{1/} Bár az első évek újjáépítési javaslatai között igen radikálisak is voltak, a város alapvető területi szerkezete csak kismértékben változott meg a háborús károk következtében. Ez részben annak tulajdonítható, hogy Budapesten a háborús károk jóval kisebbek és kevésbé koncentráltak voltak, mint például Berlinben vagy Varsóban. Így a sérült városrészek általában korábbi jellegüknek megfelelően épültek újjá.

^{1/} idézi: Breisich: i.m. III. kötet, 12. old.

Míg a város alapvető területi szerkezete alig módosult a háborús károk következtében, a háborús pusztításoknak mégis fontos városszerkezeti következményei voltak. Az elpusztult épületek helyén üresen maradt telkek ugyanis csak igen lassan, vagy gyakran máig sem épültek be, mert a helyreállítási periódusban mindenekelőtt a megsérült épületek helyreállítása volt az elsődleges cél, az ötvenes években pedig Budapest egyik legolcsóbb lakásépítési ütemmel jellemezhető időszakba következett. A foghijas telkek tehát, ha egyáltalán beépültek, különböző időszakokban, és általában közvetlen környezetüktől eltérő jelleggel épültek be, ami nyilvánvalóan az egyes építési övezetek heterogenitásának irányába hatott. A foghijak beépítése igazán látványos eredményeket csak a hatvanas években, az OTP tevékenysége nyomán mutatott. Elsősorban a főútvonali foghijak kerültek beépítésre. Az OTP által épített lakások azért is az övezeteken belüli heterogenitást fokozódását eredményezték, mert környezetüktől eltérő lakásosztályt reprezentáltak, amennyiben döntően állami bérlakásos környezetben, szigetekként, öröklakásos házak jelentek meg. Építészetileg egyébként ezek az OTP házak lényegében a korábban már leírt "30-as évek bérlházai" valamelyest továbbfejlesztett és mindenképpen silányabb kivitelű, kisebb szobaszámú változatainak tekinthetők.

Témánk szempontjából igen tanulságosak azok a viták is, amelyek Nagy-Budapest kialakításával, az ezt körülvevő agglomerációs körzettel, illetve Nagy-Budapest és az agglomeráció viszonyával kapcsolatban folytak. A főváros határai kiterjesztésének kérdése - Bécsnek elővárosaival történt 1890. évi egyesítésének példájára -

már a századforduló után felmerült.^{1/} A probléma 1919-ben rövid időre ismét napirendre került. Igen jelentős lépésnek tekinthető, hogy a már említett, a városrendezésről és építésügyről szóló 1937. évi VI. törvénycikk a Közmunkatanács hatáskörét az akkori Budapest környékére is kiterjesztette. A törvénycikkben a főváros környékének megjelölt terület szinte megegyezett azzal, amelyet végülis 1950-ben Budapesthez csatoltak.

1945 után már minden említésre méltó várostervezési munkálat Nagy-Budapestben gondolkodik. Ugyanakkor az agglomerációs körzet funkciójának kérdése is felmerül, mint olyan probléma, amelynek megoldási módjától Nagy-Budapest belső szerkezetének számos lényeges eleme /az ipar budapesti koncentrációjának fokozása vagy csökkentése, a budapesti ipar területi elhelyezkedése, a fővárosba bejárók száma, Budapest mezőgazdasági termékekkel való ellátása stb./ is függ. Mint erről Preisich beszámol^{2/}, az 1945-ös elképzelések között szerepelt, hogy "Budapest-megyét" kell létrehozni, amely három különböző területből állna: "Budapestből", amely Csepelnek, Albertfalvának, Pesthidegkútnak és Csillaghegynak a régi fővároshoz történő hozzácsatolásával jönne létre, "Budapest-környékből", mely az előbbiektől eltekintve, nagyjából az 1950-ben a fővároshoz csatolt kerületekből állna, és négy várost

1/ Lásd ezzel kapcsolatban Harrer Ferenc: Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Bp. 1908.

2/ Preisich: i.m. III. kötet 40. old.

/Újpest-Rákospalota-Pestújhely, Rákosszentmihály-Sashaalom-Mátyásföld, Pestszentlőrinc-Kispest-Pestszenterzsébet, Budafok-Nagytétény-Budatétény egy-egy várossá történő egyesítését/ foglalna magában, valamint "Budapest-Vidékből", amely 75 községből állna és területe lényegében megegyezne a később budapesti agglomerációnak nevezett területtel.

A fenti elképzelések szakítanak a Budapest vidéke falusias jellegének fenntartására törekvő, e területnek csak a fővárost élelmiszernel ellátó funkcióra korlátozó "védőövezet-elvvel", és a Budapest körüli agglomeráció fejlődésének a korábbiaktól és - mint látni fogjuk - a későbbiektől is eltérő alternatíváját fogalmazzák meg. Ezek szerint "semmilyen lakott területre sem lehet valamely közületi politikának célja az, hogy ott csúszópénzt tartsanak, a fejlődést gátló rendelkezéseket hozzon létre".^{1/} A kérdéses területen létre kell hozni "a lakóhely és munkahely egységét", amit nemcsak a mezőgazdaság fejlődésével, hanem - már csak a fővárosban belüli ipari koncentráció csökkentése érdekében is - az ipar fejlődésének előmozdításán keresztül lehet elérni. A helyi lakosság társadalmi önállósága szempontjából is kívánatos hogy a szükséges kommunális-kulturális intézmények helyben megtalálhatók legyenek.

Az 50-es években uralomra jutott sajátos gazdaságfejlesztési módszerek következtében az előbb elmondottaktól meglehetősen eltérően alakult Nagy-Budapest és az azt körülvevő agglomerációs terület viszonya is.

^{1/} idézi Freisich: u.o.

A korszakot - a bányászat és nehézipar kiemelt fejlesztésének, és ideológikus okoknak tulajdoníthatóan -, egyfajta Budapest ellenesség jellemezte, ugyanakkor előtérbe került az un. szocialista városok fejlesztésének programja. Ez a Budapest ellenesség nem annyira az ipari beruházások terén érvényesült /az ipar Budapestre való koncentrálódása még fokozódott is/, mint inkább az ebben az időszakban amúgy is meglehetősen szűkre szabott infrastrukturális beruházások területi elosztásánál. Mindebben jól tettenérhető a minimális infrastrukturális beruházással maximális ipari fejlődést elérni törekvő gazdaságfejlesztési stratégia, hiszen az ipar bizonyíthatóan elsősorban infrastrukturális tartalékokkal kecsegtető területekre települt, míg infrastrukturális beruházások mindenekelőtt ott jöttek létre, ahol az ipar érdeke ezt megkívánta.

A fenti okok következtében az 50-es években a főváros népessége erősen felduzzadt. A helyzetet csak súlyosbította az 50-es évek végén beindult második tsz-szervezési kampány, amely a bevándorlók újabb hullámát zúdította a fővárosra. Ebben a szituációban született a Budapestre való bevándorlást adminisztratív eszközökkel korlátozó, egyébként máig érvényben lévő rendelet, amely szerint önálló lakáshoz csak az juthat a fővárosban, aki már legalább 5 éve lakott vagy dolgozott itt. Mindez a Budapestet körülvevő agglomerációs terület népességének ugrásszerű növekedéséhez vezetett. Az 1960-ban elfogadott "Budapest és környéke általános rendezési terv" szerint az agglomerációs övezet egy, a főváros határától átlagosan mintegy 15 km szélességben húzódó gyűrű, amely 64 települést foglal magában. Ebben az esetben is nyíl-

vánvaló az övezetekben való tervezői gondolkodás önmagát megvalósító, vagy részben megvalósító prófécia volta, hiszen - anélkül, hogy részletesen bele kívánnánk menni a Budapest körüli agglomeráció problematikájába - nyilvánvaló, hogy a természeti tényezőkön túl, az egyes települések közlekedéssel való ellátottságának, helyi ipara fejlettségének, a mezőgazdaság helyi lehetőségeinek stb. függvényében a főváros vonzáskörzete nem több-kevésbé szabályos körgyűrű alakú, hanem inkább valamilyen axiális-csápos formára emlékeztető, szabálytalan alakzat. Ennek tömörítése, egységessé tétele mellett persze egy sor várostervezési érdek hozható fel, miként az ellenérvek is nyilván hosszan sorolhatók. Anélkül, hogy a kérdésben állást tudnánk foglalni, nyilvánvaló, hogy a területi tervezésnek a helyi ipar fejlődési lehetőségeinek támogatásától vagy tiltásától kezdve, a közlekedés fejlesztéséig, és a kommunális fejlesztésre használható pénzek elosztásáig igen sok lehetősége van arra, hogy az agglomeráció határait és jellegét saját elképzeléseinek megfelelő irányba mozgassa el. Az 1960-as általános rendezési terv szerint például a főváros környékének elsődleges funkciója a főváros kiszolgálása, mindenekelőtt az, hogy ezek az "alvótelepülések" lakóhelyei legyenek a budapesti ipari üzemekbe bejáró munkásoknak. Ezen a területen ezért nem engedélyezhető ipari üzemek létesítése és fejlesztése. A terület határán kívül viszont "bolygóváros-gyűrűt" kell létrehozni, amelyekben már az ipar fejlesztése is engedélyezhető, elsősorban az időközben Budapesten is adminisztratív úton korlátozott növekedési lehetőségű ipar egy részének idetelepítése indokolt. A "bolygóvárosok" tehát mintegy felfognák a Budapestre irányuló bevándorlási hullámot és a fővárosi

munkahelyekre ingázók számát is csökkentenék.

Ezt az elképzelést azonban, valószínűleg elsősorban azért, mert a bolygóvárosok kiépítése igen nagy infrastrukturális beruházásokat, és ezeknek a főváros környékére való koncentrálását igényelte volna, igen hamar elvetették. Helyette az "ellenpólus-koncepció", az öt legnagyobb vidéki város kiemelt fejlesztésének terve jutott érvényre. A 60-as években, a fővárosba történő bevándorlás adminisztratív korlátozása miatt, rohamosan növekszik az agglomerációs gyűrű népessége, növekedési aránya mintegy kétszerese a főváros növekedésének. A budapesti munkaerőhiány és az ipar decentralizálására hozott határozatok miatt egyre több ipari munkahely is létesül a korábban "védőövezetnek" tekintett területen, majd a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödése, és a háttáji és kisegítő gazdaságok jelentőségének fokosódása után, a terület Budapestet mezőgazdasági termékekkel ellátó funkciója is teljesen új tartalmat kap. A munkaképes lakosság többsége már iparban dolgozik, ugyanakkor számos szállal kötődik a mezőgazdasághoz is, a paraszti önellátás mellett árut is termel, és döntő szerepet játszik a főváros élelmiszerellátásában.

A fenti röviden ismertetett folyamatok^{1/} témánk szempontjából azért érdekelnek figyelmet, mert egyértelműen arra utalnak, hogy legalább is Budapest esetében a

1/ Lásd erről részletesebben Preislich: i.m. III. kötet és Hegedűs József - Tosics Iván: Lakásosztályok és lakáspolitikák. Magyar Világ. 1982. 9-10. sz.

város, illetve a várost körülvevő agglomerációs terület növekedésének mértéke és jellege nem írható le egyszerűen a nagyvárosi expanzió általánosnak tekintett szabályaival, a településtervezési beavatkozások ismerete nélkül. Ebben az esetben is, mint a korábban ismertetett folyamatok esetében is legtöbbször, a tervezői beavatkozások nem feltétlenül a "tervszerűségnek" a "spontaneitás" feletti győzelmét jelentik. A tervszerűnek vált beavatkozások gyakran egyenesen önmaguk ellen fordulnak, sőt az az állítás is megkockáztatható, hogy a sikeresnek bizonyult tervezői beavatkozások nem kis része talán éppen azért volt sikeres, mert olyan spontán folyamatokat "tervesített", amelyek tervezői beavatkozás nélkül is megvalósultak volna. A tervezői beavatkozások azonban annyira meghatározzák az egész játéktérrel, hatásuk sokszor olyan erős, hogy semmiképpen sem lehet őket figyelmen kívül hagyni. Hogyan lehetne például a fentiek ismeretében a második világháború utáni nagy beáramlási hullámokkal Budapestre, illetve annak környékére érkezett hatalmas tömegeknek a városban, illetve azon kívül történt letelepedését, vagy akár csak Budapesten belül való elhelyezkedését megmagyarázni pusztán a telekárrel, illetve egy olyan ökológiai elmélettel, amely minden fontosabb tételét a telekár szabályozó szerepének elsőlegességéből vezeti le?

Budapest körutas-sugárutas szerkezetének radikális várostervezési alternatívája tudásunk szerint először közvetlenül a második világháború után merül komoly formában fel. Mint Preisich beszámol róla, ekkor foglalkozzák meg az "észak-dél irányú fejlesztés" követelményét, mely szerint északi irányba elősorban a lakó-,

déli irányba pedig az iparterületeknek kell terjeszkedniük. Az alapelvek szerint az eddigi "kisvárosi minta" szerint centralizált", egyetlen központ körül elhelyezkedő városszerkezetet tagolni kell. A főközponton /amelynek Pest sűrűn beépült, belső részét tekintették/ kívül, helyi alközpontokat kell létrehozni, és különböző funkciójú városépítési egységek kialakítására kell törekedni, amelyeket "zöldsávok" választanak el egymástól.

Az ötvenes évek várostervezési elképzelései a fentiekkel szemben a "természetes, évszázadok alatt egészségesen kialakult városszerkezet" megtartása mellett érvelnek. Az 1955. évi terv műleírásának megfogalmazása szerint "a terv a gyűrűs-sugaras városszerkezetre, az óriási értékeket képviselő adottságokra, a meglévő épületállományra, utakra, közművekre, természeti értékekre támaszkodik".^{1/} Ez az erre a korszakra nem nagyon jellemző mértéktartás, és az évszázadok alatt létrehozott értékek megbecsülése, nyilvánvalóan elsősorban azzal magyarázható, hogy a város jelentős szerkezeti átalakítása igen komoly kommunális és lakásberuházásokat követelt volna, ami a kor, termelőberuházásokat hatalmas aránytalanságok árán is előnyben részesítő beruházási politikája mellett nem volt keresztülvihető. Erre utal az is, hogy mint Preisich, aki akkor a főváros városrendezési osztályának vezetője, majd Budapest főépítésze volt, dokumentumértékű tanulmányában^{2/} leírja, a fenti okok miatt egészen 1960-ig még általános városrendezési tervet sem

1/ u.o.

2/ Preisich Gábor: Az "általános terv" az ötvenes évek első felében. Budapest, 1981. 10. szám.

lehetett elfogadtatni. Persze a "természetes, évszázadok alatt egészségesen kialakult városszerkezet" megtartásának magasztos elve egyáltalán nem gátolta meg az általános városrendezési terv különböző elkészült variánsait felülbíráló politikai vezetést abban, hogy a meglévő városszerkezetet megbontó monumentális építkezéseket, mindenekelőtt egy moszkvai mintára kialakítandó reprezentatív főteret követeljen. Egyébként az 50-es évek jellegzetes építészeti és városépítészeti stílusának viszonylag kevés nyoma található meg Budapesten, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban igen kevés "nem termelő beruházás" valósult meg a fővárosban. A korszak inkább negatív jelleggel nyomta rá bélyegét a városra, ami leginkább a lakásépítés lemaradásában és a felújítási munkálatok elmaradásában öltött testet.

Az un. termelő beruházások elsődleges fontosságának szemlélete az ipari üzemek helyének kijelölésénél is érvényesült. Ez részben abban nyilvánult meg, hogy a lakóterületekbe átköltöztetett ipari-szolgáltató létesítmények legnagyobb részét az államosítások után sem telepítették át ipari övezetekbe, sőt lényegében kizárólag az ipar érdekeinek megfelelően, tetszőlegesen fejlesztették, részben pedig abban, hogy az új ipari létesítmények telephelyének kijelölésekor a legелеmibb városépítési szempontokat sem vették figyelembe. Mindez az elsősorban lakóterületi funkciójú építési övezetek heterogenitásának fokozódása irányába hat, hiszen zajos, környezetszennyező üzemek közvetlen környezetében nagy valószínűséggel rosszabb lakások épülnek, illetve leromlanak a meglévő lakások, és mindezek következtében az

itt élő népesség státusa is alacsonyabb lesz. Az ilyen területek pedig ma kevés kivétellel inkább szigetteket, mint egységes ipari övezetet, vagy övezeteket alkotnak Budapest térképén.

Sajátos módon még az ipartelepítésre felhasználható területek korlátozása is, az ilyen jellegű területek elkülönülése ellen hatott. Az 1960. évi általános rendezési tervben a korábbinál kevesebb ipari területet jelöltek ki, hogy ily módon is ösztönözzék a budapesti ipar decentralizálását. Erre az általánosan elterjedt nézettel szemben, nem annyira gazdaságpolitikai megfontolások, hanem elsősorban a légoltalmi hatóság kívánságai következtében került sor.^{1/} Ezt az is bizonyítja, hogy néhány évvel később, amikor az utóbbi szempontok már kevésbé tűntek fontosnak, az ipar pillanatnyi érdekei minden területi tervezési megfontolásnál erősebbnek bizonyultak, ami gyakran az általános rendezési tervben lakó-, vagy zöldterületként szereplő területekre történő átgondolatlan ipari telepítésekben öltött testet. Így az ipari területek hiánya akkor még inkább a Budapesten belüli ipari területek, mint a budapesti ipari decentralizálását eredményezte.

Mint mondtuk, a belső pesti városrészekre jellemző "körülépitett udvarú bérházak" beépítési szerkezet alternatívájaként fogható fel az a legtöbb európai fővárosban már jóval korábban elterjedt, de Budapesten csak a két világháború közötti időszakban megjelenő építési megoldás, amelyet a csatlakozó udvaros, majd a ker-

^{1/} Preisich: i.m. III. kötet 56. old.

tes beépítési mód jelentett. Később, már közvetlenül a második világháború előtt, a beépítési mód tovább oldódik, a keretes beépítésnél kisebb-nagyobb légréseket hagynak szabadon /lásd például a Viziváros ekkor beépült részeit/, majd - immár a "zártasorú" beépítési mód alternatívájaként - Budapesten is megjelennek az első sávházak.

Ezen építészeti törekvések szerves folytatásának tekinthető, hogy a negyvenes évek közepétől-végétől kezdve már a hivatalos építési szabályozás terén is uralkodóvá válik az a felfogás, amely túlhaladottnak tekintti a város középpontjától kifelé haladva folyamatosan csökkenő beépítési intenzitású, az egy-egy övezetbe tartozó telkek beépítésének mértékét és jellegét egységesen szabályozó városrendezési elveket. Ehelyett különböző funkciójú /az általános rendezési terv 1946-os előmunkálatai során például lakóterületeket, ipari területeket, zöldterületeket, különleges rendeltetésű területeket, illetve ezen eltérő funkciójú területek lehetséges kombinációit/ területek topográfiailag nem feltétlenül összefüggő rendszerét különböztetik meg. A tervek szerint funkcionálisan egy-egy kategóriába tartozó területekre is különböző beépítési intenzitási fokozatokat lehet előírni. Lényeges változást jelent az is, hogy a beépítés intenzitása alatt egyre kevésbé a telkek beépíthetőségének mértékét értik, hanem elterjed a "fajlagos beépítés" elve. Ezzel kapcsolatban egyre kevésbé telekhatárokbán, mint inkább tömbökben, tömbcsoportokban gondolkodnak, ami változatos, jobb légtérarányú beépítéseket tehet lehetővé. Az 1959-es "Budapesti Városrendezési Szabályzat" szerint építési tömbökre - amely alatt már egy-egy építési telknél nagyobb összefüggő építési terület is értendő -, részletes rendezési terv alapján megengedhető

az övezeti előírásoktól való eltérés. Preisich szerint "a gyakorlatban ez a kivétel válik általánossá", és "... lényegében csupán a szabadonálló övezetek egyéni telkei azok, ahol a rendelkezésekhez alkalmazkodni lehet".^{1/} Mindezek következtében a városszerkezet egyre inkább mozaikszerű formát ölt és a korábbinál is kevésbé írható valamilyen övezet vagy szektormodellel le. Az övezetek és szektorok grafikus rendszerében gondolkodó városideál pedig jóformán csupán a "zöldgyűrűk" és "zöld-sávok" alaprajzi rendszerében tervezgető holtvágányokra, no meg a klasszikus ökológiai fikciókhoz változatlanul kritikátlanul viszonyuló "ökológiai modellekbe" szorul vissza.

^{1/} Preisich: i.m. III. kötet 60-61. old.

III. A különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének elemzése

Visszatérve most már kiinduló problémánkhoz, tehát ahhoz, hogy mennyire alkalmasak a klasszikus és "neoklasszikus" ökológia módszertani előfeltevései a városokban zajló térbeni-társadalmi folyamatok megértésére, talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt gondoljuk, hogy a klasszikus ökológia legnagyobb érdeme nem is a leginkább elterjedt, absztrakt városmodelleknek a felállítása, hanem sokkal inkább az volt, hogy a városok térbeni differenciálódását társadalmi jellegű szabályszerűségekre igyekezett visszavezetni, hogy a városokon belüli területi és társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódására mutatott rá. Ebből a szempontból valóban másodlagos fontosságú, hogy modelljeik mennyire pontosan, vagy részletesen írják le az általuk elemzett városok szerkezetét, hiszen ezen összefüggések általában annyira erősek, hogy nehezen képzelhető el annyira durva modell, amely elfedhetné azokat.

Más kérdés, hogy ezek a városok valóságos szerkezetét igen "nagyvonalúan" kezelő, a reálfolyamatoktól jelentős mértékben "elvonatkoztató", nagyléptékű modellek mennyire alkalmasak arra, hogy közelebb kerüljünk a városban zajló térbeni-társadalmi folyamatok történeti és strukturális okai megértéséhez, illetve - éppen ellenkezőleg - milyen mértékben eredményezik a legfontosabb városszociológiai összefüggések elfedését. Talán nincs szükség különösebb tudományelméleti fejtegetésekbe bonyo-

lódunk annak bizonyításához, hogy egy modell általánosítási szintje mértékének megítélését csak annak függvényében lehet elvégezni, hogy a szóbanforgó modellt mire használták fel, míg elképzelhető a "jelenségektől" való elvonatkoztatásnak olyan mértéke is, amikor már csak üres absztrakciókról beszélhetünk.

Az még nem bizonyítja az övezetes logika létjogosultságát, hogy az övezetek mentén szinte minden fontos társadalmi tényező szisztematikus különbségrendszert alkot. Ez önmagában csak arra bizonyíték, hogy a társadalmi különbségek térben is megjelennek, hiszen egy strukturált társadalomban bármilyen státussal korrelláló indikátor mentén vizsgálunk bármit, szisztematikus különbségeket fogunk kapni. Úgy véljük, azonban, hogy a városzociológiának elsősorban annak feltárásával kell foglalkoznia, ahogyan a társadalmi különbségek térben megjelennek, illetve azokból a mechanizmusokból kell kiindulnia, amelyekken keresztül a társadalom térbeni szerveződése hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Ezért övezetek helyett azokból a legnagyobb területi egységekből kell kiindulnunk, amelyekben belül a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése még azonos minta szerint megy végbe. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a világ egyetlen nagyvárosa esetében sem írható le kizárólag koncentrikus övezetekkel, hiszen a szubkulturális hátrányok felhalmozásától kezdve, a családi hátrányok iskoláivá transzformálódásán, illetve iskolarendszereken keresztül történő felerősítésén keresztül, egészen a lakáspiac vagy a várostervezés konzekvenciáig, nem ismerünk egyetlen olyan lényeges társadalmi jelenséget sem, amelyről bizonyítható lenne, hogy kizáró-

rólág klasszikus értelemben vett övezeti léptékben fejtené ki hatását. Munkánk tehát nem egyszerűen úgy viszonyul a klasszikus ökológiai alapintenciókat elfogadó munkákhoz, mint részletes leírás a kevésbé részleteshez, hanem a két megközelítés logikája tér gyökeresen el egymástól. Azt állítjuk, hogy az övezetek közötti szegregáció nem kizárólagos formája, hanem csak egyik speciális esete a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének.

Munkánk következő részében először a különböző léptékű elemzések, különböző célokra való felhasználhatóságát illetve annak korlátait igyekszünk bemutatni, majd áttérünk a különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták elemzésére.

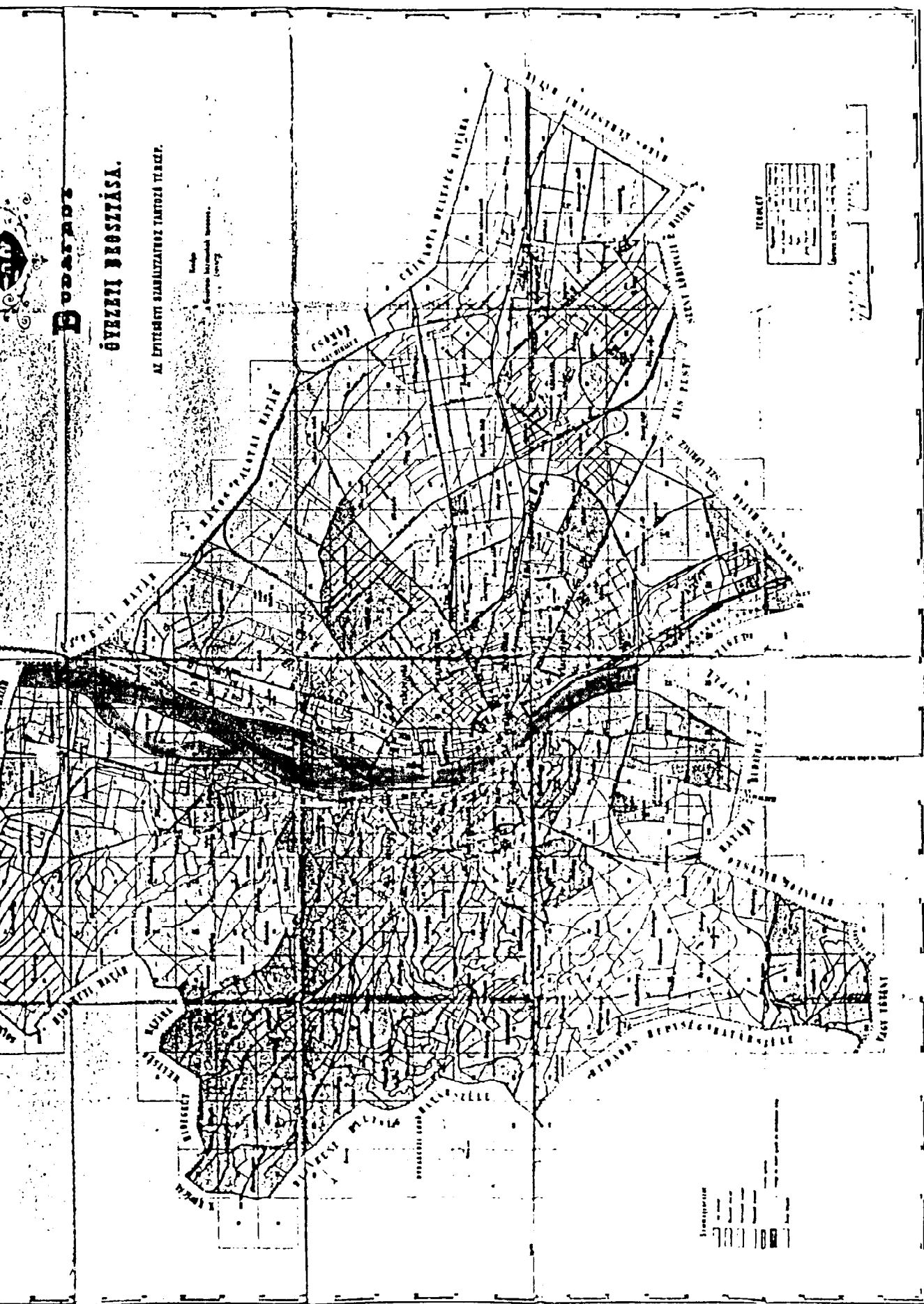
1./ A várostervezői beavatkozások hatásainak általánosítása; "várostervezési zónák" Budapesten

Első "nagyítási fokozatként" koncentrikus zónákat igyekeztünk konstruálni. Mivel - mint bizonyítani igyekeztünk - Budapest nagyvárossá való fejlődésének szinte egész időszaka alatt a várostervezési beavatkozások valamilyen módon a város övezetes tagolására irányultak, nem "természetes övezetekben" gondolkodunk, hanem azt fogjuk megvizsgálni, hogy hol és milyen mértékben mutathatók ki a korábban elemzett nagyléptékű városépítési szabályozás konzekvenciái Budapest mai szerkezetében. Budapest fejlődése abban az értelemben "organikusnak" tekinthető, hogy nagyobb természeti csapások, háborús katasztrófák, vagy ezek hatásával gyakran felérő "nagyvonalú várostervezői beavatkozások" a város alapszerkezetét nem változtatták gyökeresen meg, ezért nyilvánvaló, hogy a különböző időszakokban érvényes általános városrendezési tervek a terjeszkedő város más-más városrészeinek kiépülésére bírtak döntő jelentőséggel. /Az ökológiai modellek abban az értelemben valóban "a városstruktúra általános szabályszerűségét" fejezik ki, amennyiben a városok - ha a jelenségeket a "tudományos absztrakció egészen magas szintjén" akarjuk összegezni - általában "valamilyen módon" valóban kifelé szoktak terjeszkedni - bár nem hisszük, hogy ez a nem nagyon meglepő felfedezés a városökológusok kivételével bárkit is különösebb izgalomba hozna./ Minthogy a különböző korokban készült általános városrendezési tervek - legalábbis Budapest esetében - néhány igen jellegzetes kivé-

teltől eltekintve, lényegében "adottságként" kezelték a város addig felépült területeit, úgy véljük, joggal beszélhetünk a városszerkezet alakulására jelentős hatást gyakorolt városrendezési tervek "egymásraépüléséről".

Mint a korábbi fejezetekben láthattuk, a különböző városrendezési tervek városszerkezeti hatása időbeni alakulásának "trendje" röviden úgy összegezhető, hogy a várost a középponttól kifelé haladva, egyre csökkenő beépítési intenzitású, koncentrikus övezetekként elképzelő, és a városi társadalom különböző státusú csoportjait ezen övezetek szerint térben is tagoló szabályozás, idővel egyre inkább felbomlik. Eleinte az építési övezetek formailag még érvényesek, de a "kivételek" száma fokozatosan növekszik. A később beépülő területek szabályozása viszont már egyre inkább "foltszerűnek" tekinthető, míg a legutóbbi évtizedekben, amikor már városszerkezeti értelemben egészen kicsiny területi egységekre, akár "építési tömbökre" is megengedhető az övezetes előírásoktól való eltérés, a városrendezési szabályozás egyre inkább "mozaikszerűvé" válik.

A várostervezői beavatkozások városszerkezeti konzekvenciáinak tárgyalásakor célszerűnek látszik a budai és pesti oldalt külön elemezni. Erre nemcsak a gyökeresen eltérő természetföldrajzi adottságok miatt van szükség, hanem azért is, mert az övezetes várostervezés még "klasszikus korszakában" sem bizonyult igazán sikeresnek a budai területek szabályozásánál, később pedig már ezen területek normatív építési szabályozása sem tekinthető a szó eredeti értelmében övezetesnek.

Budapest övezeti beosztása, 1893.

BUDAPEST

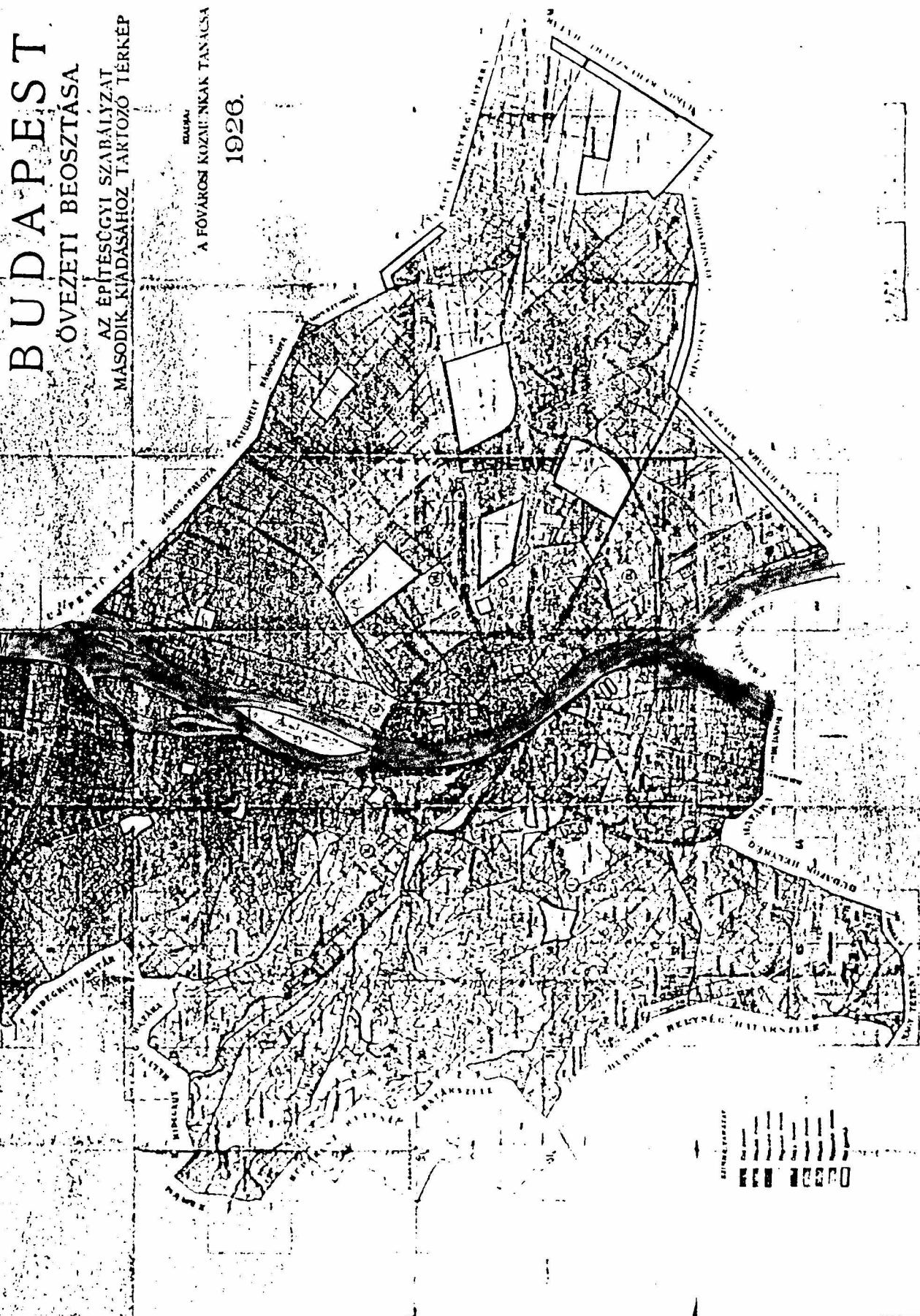
ÖVEZETI BEOSZTÁSA

AZ ÉPÍTÉSCSÜGYI SZABÁLYZAT
MÁSODIK KIADÁSÁHOZ TARTOZÓ TÉRKÉP

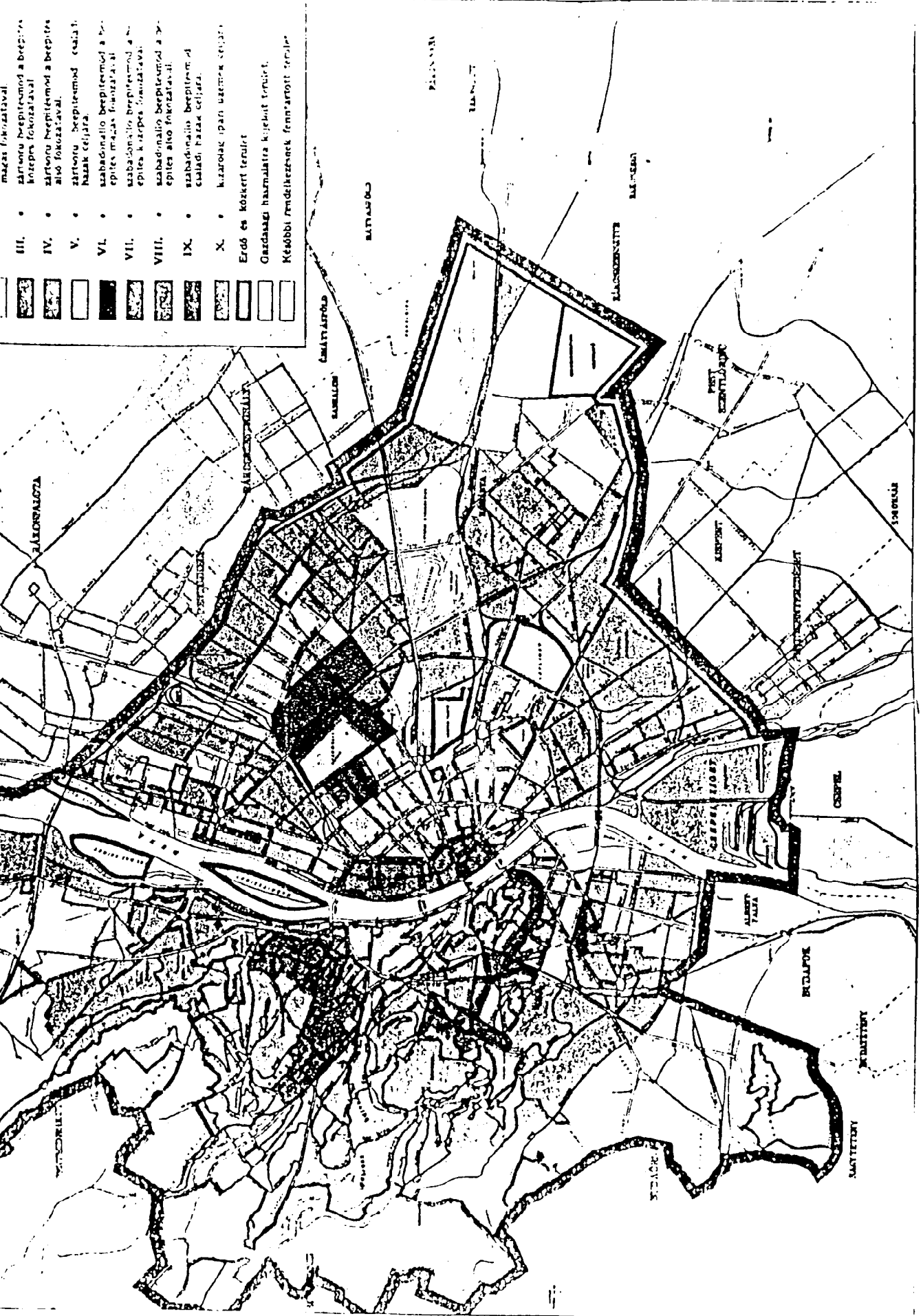
KÖLCSMAY

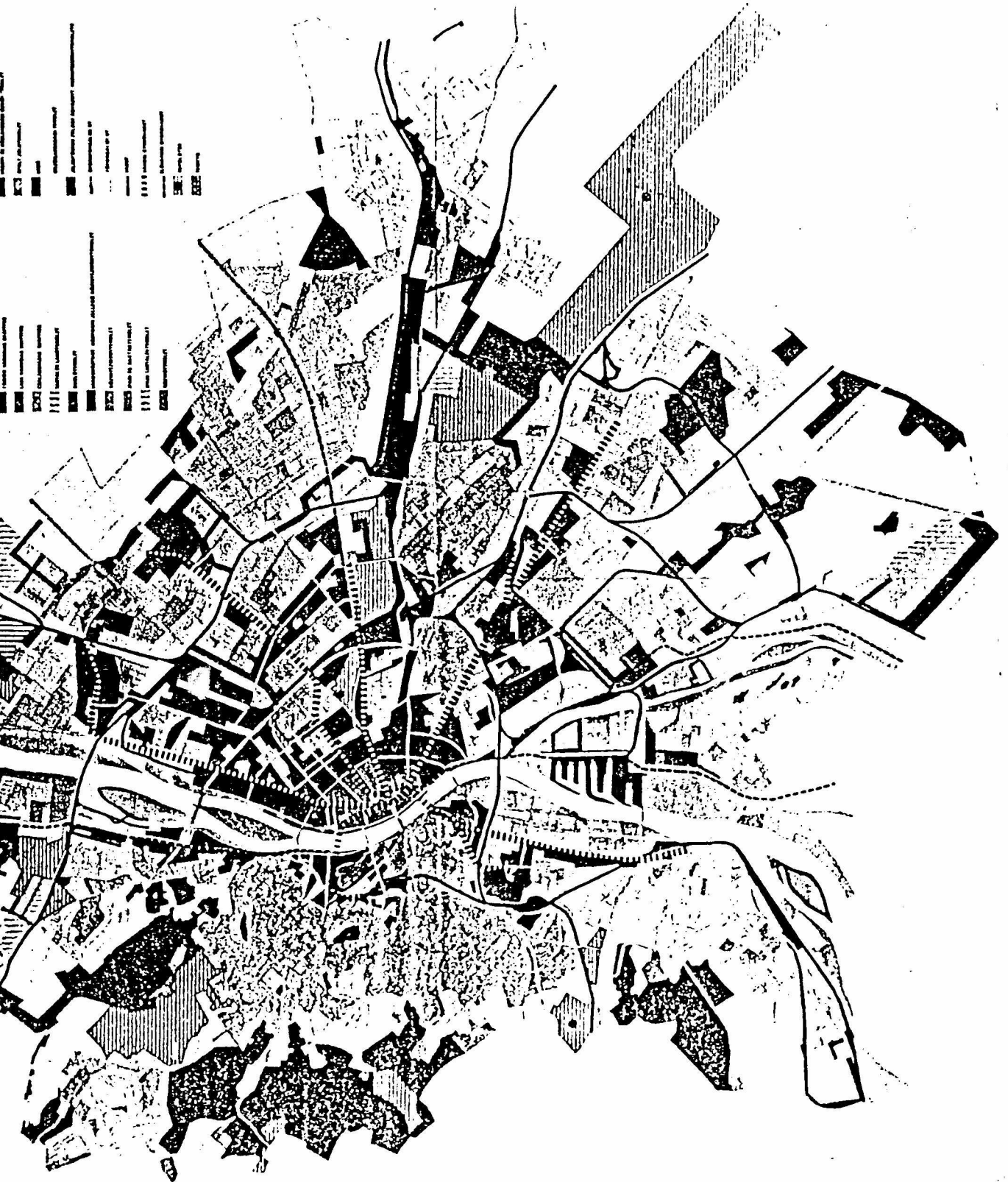
A FŐVÁROSI KÖZMŰ-ÉRTÉKELŐ TÁRSASÁG

1926.

Az 1914-től érvényes építési szabályzathoz tartozó térkép

Rátérve most már az egyes "várostervezési zónák" tárgyalására, úgy tűnik, hogy a város pesti oldalán ezek a zónák jól kapcsolódnak a városépítési szabályozás egyes nagy periódusaihoz. Így - mint korábban láthattuk - mindenképpen érdemes a "Kiskörúton" belüli részt megkülönböztetnünk, amelynek alapszerkezete már a városegysítés előtt kialakult. Jogosnak látszik egy ezt többé-kevésbé körülvevő bérházas zónáról beszélni, amely a múlt század utolsó évtizedeinek, a század legelejének hatalmas méretű fellendülése idején épült rohamos gyorsasággal be, illetve át, és amelyre viszonylag homogén városszabályozási elvek, és ilyen kiterjedésben talán európai viszonylatban egyedülállóan egységes építészeti stílus jellemző. Egészen "nagyvonalú" /valójában inkább felületes/ megfogalmazással élve, ez a bérházas zóna lényegében a város akkori belterületeinek határáig, a "Városárok" vonaláig terjed. Ujabb zónaként tárgyalható a "Városárok" és a régi Budapest határa között elterülő térség. Végül kézenfekvő az 1950-ben a városhoz csatolt hatalmas területeket külön tárgyalni. A budai oldal, a korábban említett okok miatt, már ennyire "elnagyoltan" sem írható egyértelmű "várostervezési zónákkal" le. Itt célszerűnek tűnik legalább a "bel-buda", az "óbudai", a többnyire hegyvidéken elhelyezkedő "társasházas", valamint "az 1950 után Budapesthez csatolt" területeket megkülönböztetni. Emellett a várostervezés már a kezdetektől fogva, mind a pesti, mind a budai oldalon - többé-kevésbé sikerrel - ipari "övezeteket" határolt le.

A korábbi fejezetekben elmondottak után talán már nem nagyon meglepő, hogy az itt ismertetett "várostervezési zónák" - amelyek egy, a klasszikus ökológia alapintenciói szerint készült "városmodell" elemeivel

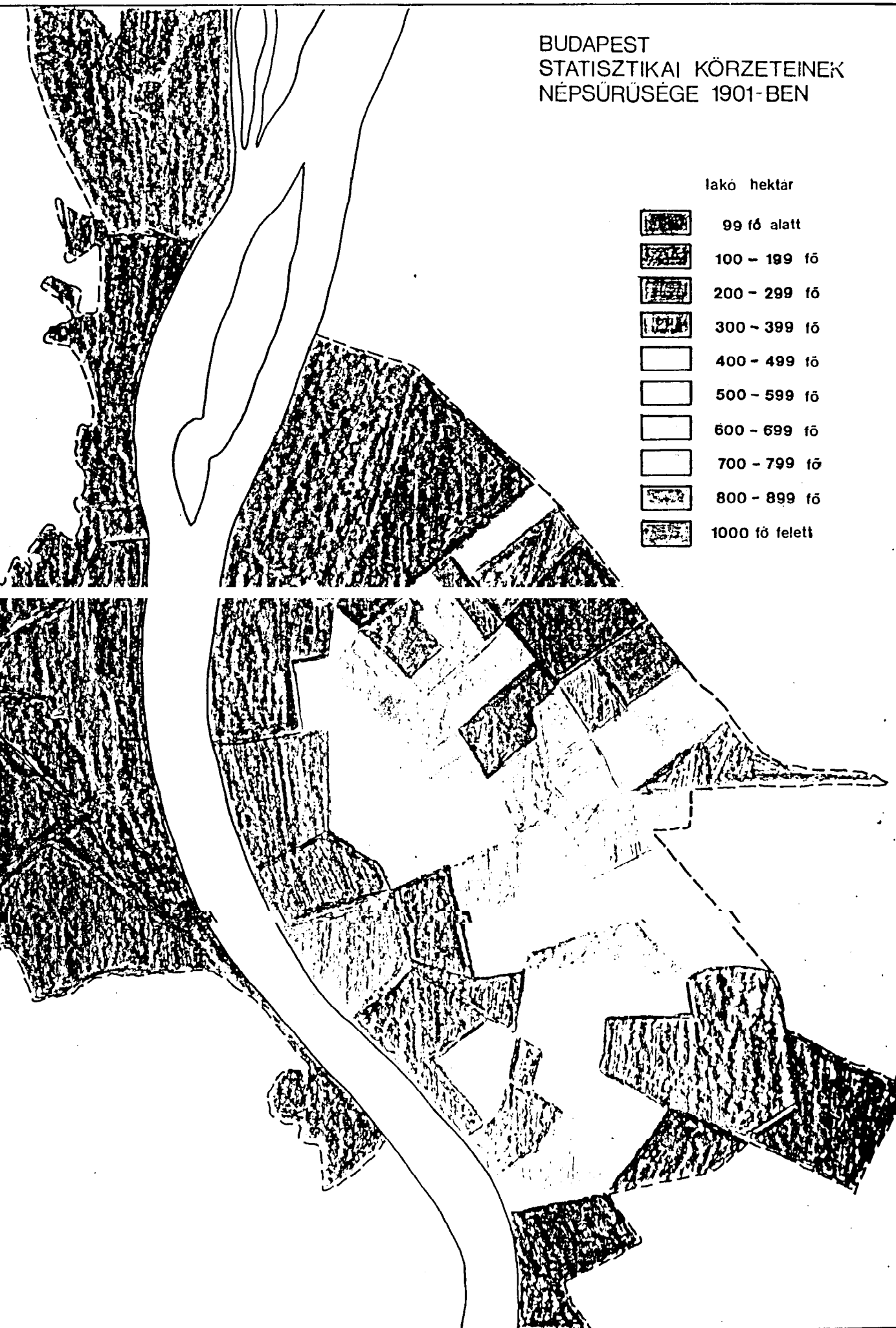
igen nagy formális hasonlóságot mutatnak - "első nagytási fokozatként" is meglehetősen "elnagyoltnak" bizonyulnak. Ennek illusztrálására talán az is elegendő, ha a normatív várostervezés által kétségtelenül a legnagyobb sikerrel kontrollált mutató, a "viszonylagos népesség" elég részletes területi bontás^{1/} szerinti alakulását, az övezetes építési szabályozás fénykorának tekinthető 1901-es évben megvizsgáljuk.

1/ Az 1891-es népszámlálás során a főváros "beltelkeit" 245, a "kültelkeket" pedig 36 "kisebb felvételi csoportra" /ezek lényegében a mai számlálókörzeteknek felelnek meg/ osztották fel, majd a "beltelek" budai részét 23, pesti részét pedig 68 "nagyobb járásba" /ezek leginkább a mai városrendezési körzetekhez hasonlíthatók/ vonták össze. Adatokat ilyen részletes területi bontásban sosem hoztak nyilvánosságra, térképeket azonban közöltek. Igen hasonló módszert alkalmaztak az 1901-es népszámlálás során is, azzal a különbséggel, hogy ekkor már a "beltelki felvételi csoportok" száma "700-nál több" volt, és ezeket Budán 19, Pesten pedig 67 "nagyobb járásba" vonták össze. Itt bemutatott térképünk az 1901-es népszámlálás adatai alapján készült.

BUDAPEST
STATISZTIKAI KÖRZETEINEK
NÉPSŰRÜSÉGE 1901-BEN

lakó hektár

	99 fő alatt
	100 - 199 fő
	200 - 299 fő
	300 - 399 fő
	400 - 499 fő
	500 - 599 fő
	600 - 699 fő
	700 - 799 fő
	800 - 899 fő
	1000 fő felett

A fenti térképen jól látható, hogy a nagy, összefüggő területeket képező "várostervezési zónák" már az övezetes városépítési szabályozás "klasszikus" periódusában - megismételjük: a várostervezés által legnagyobb sikerrel kontrollált dimenzió mentén is - meglehetősen heterogének voltak. Jól látta ezt a városgyesítés utáni első 50 év fejlődését tárgyalva már Thirring Gusztáv is, akinek gondolkodását, társadalomstatistikus lévén, az ökológiai fikciók különösebben nem korlátozták. Thirring mindmáig példamutató pontossággal írja le ezt a jelenséget:

"A népesség felhalmozódása nem történik egy belső mag körül, melytől kifelé a népesség sűrűsége fokozatosan és szabályszerűen csökkennék. Ellenkezőleg: a népesség a balpart részétől, vagyis a Vilmos császár út^{1/} és a belső körüttől kezdve kifelé bizonyos irányokban erősen fokozódik és a népsűrűség maximumai a város területének több helyén szigetekként válnak ki a környező vidék gyérebben népesített területei közül. Már az 1890. évi népszámlálási munka ... azon nézetet fejezte ki, 'hogy a népesség leginkább a nagy közlekedési vonalak /körutak/ környékén csoportosul sűrűbben, ami egyrészt annak tulajdonítható, hogy ott találhatók a legnagyobb és legmagasabb házak, míg a távolabb eső utcákban létező alacsonyabb és kisebb épületekben csak kevesebb ember fér el'".

^{1/} A mai Bajcsy-Zsilinszky út /Cs.G. - L.J./.

Végül, Thirring a rendelkezésre álló térképek és adatok elemzése alapján, a következő megállapításra jut:

"Ugy látszik tehát, nem egyedül a nagy közlekedési vonalak eredményezik a lakosság nagyobb felhalmozódását, hanem a kerületek építkezési viszonyai, különböző fejlődése s a társadalmi rétegek elhelyezkedése játsszák itt a főszerepet." 1/

Hasonló jellegű térképet közölt - természetesen egészen eltérő területi beosztást alkalmazva - az 1970-es népszámlálás adatai alapján Pletscher Hedvig is. 2/

A későbbi népszámlálási adatok elemzése alapján az is nyilvánvaló, hogy a város különböző "zónáiban" elhelyezkedő, magas népsűrűséget tömörítő "szigetek" városszerkezeti jellegűsége, az övezetes építési szabályozás fokozatos felbomlásának is tulajdoníthatóan, egyre növekszik. Feltéve tehát, de meg nem engedve, hogy elfogadjuk az "átmeneti övezet" - metaforának is igen pontatlan, /ennek érzékeltetéséhez talán az is elég, ha újra utalunk arra, hogy a város különböző területeinek heterogenitását észelve, a Budapest területi szerkezetét vizsgáló tanulmányok mindegyike, minden különösebb szisz-

1/ Dr. Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények 70. kötet. Budapesti Statisztikai Hivatala. Budapest. é.n. I. kötet, 78-79. old.

2/ Pletscher Hedvig: Az övezetképzés szükségessége a főváros ellátottsági viszonyainak vizsgálatánál. Területi Statisztika. 1975. 1. szám, 14. old.

téma nélkül, máshol fedezte fel a város "átmeneti övezetét"/ - kategóriáját, ökológiai modellekhez - így a "területi rendszer" modellhez is - formálisan igen hasonló "várostervezési zónáink" még mindig nem foghatók fel "nagyvárosi expanzió" modelljénak. Ez annak ellenére van így, hogy ezek a legkülönbözőbb jelenségek leírására használatos modellek, még mindig expanziós modellként bizonyultak a legmegfelelőbbnek.

Korábbi elemzéseink, mindenképp az övezetes építési szabályozás diszfunkciójáról, majd fokozatos felbomlásáról, az alternatív városszerkezeti minták szerepéről írottak fényében talán az is nyilvánvaló, hogy "várostervezési zónáink" rendszere nem tekinthető /mint ezt a BVTV-vizsgálat teszi/ a városszerkezet kialakulása történetéből levezetett modellnek sem, hiszen ez a két dolog, a várostervezés története és a városszerkezet története - annak ellenére, hogy a várostervezés önmagát megvalósító próféciaaként való működésének jelentőségét semmiképpen sem szabad alábecsülni - legfeljebb csak a várostervezők legszebb álmaiban esik egybe egymással.

Munkánk bevezető részében már említettük, hogy a klasszikus ökológiai iskola megteremtői előtt nemcsak hogy ismeretesek voltak az - ekkor egyébként már egyre inkább visszaszoruló - övezetes várostervezés eredményei, hanem hogy modelljeiket - a várostervezés által használt narratív kategóriákat leíró jellegű modellé transzformálva - egyenesen a várostervezők által korábban használatos övezetekből, illetve szektorokból építették fel. Ráadásul ez az "összeecsúsztatás" munkáinkban nem válik explicitté, sőt - mintegy a "tervezés szociológiájának"

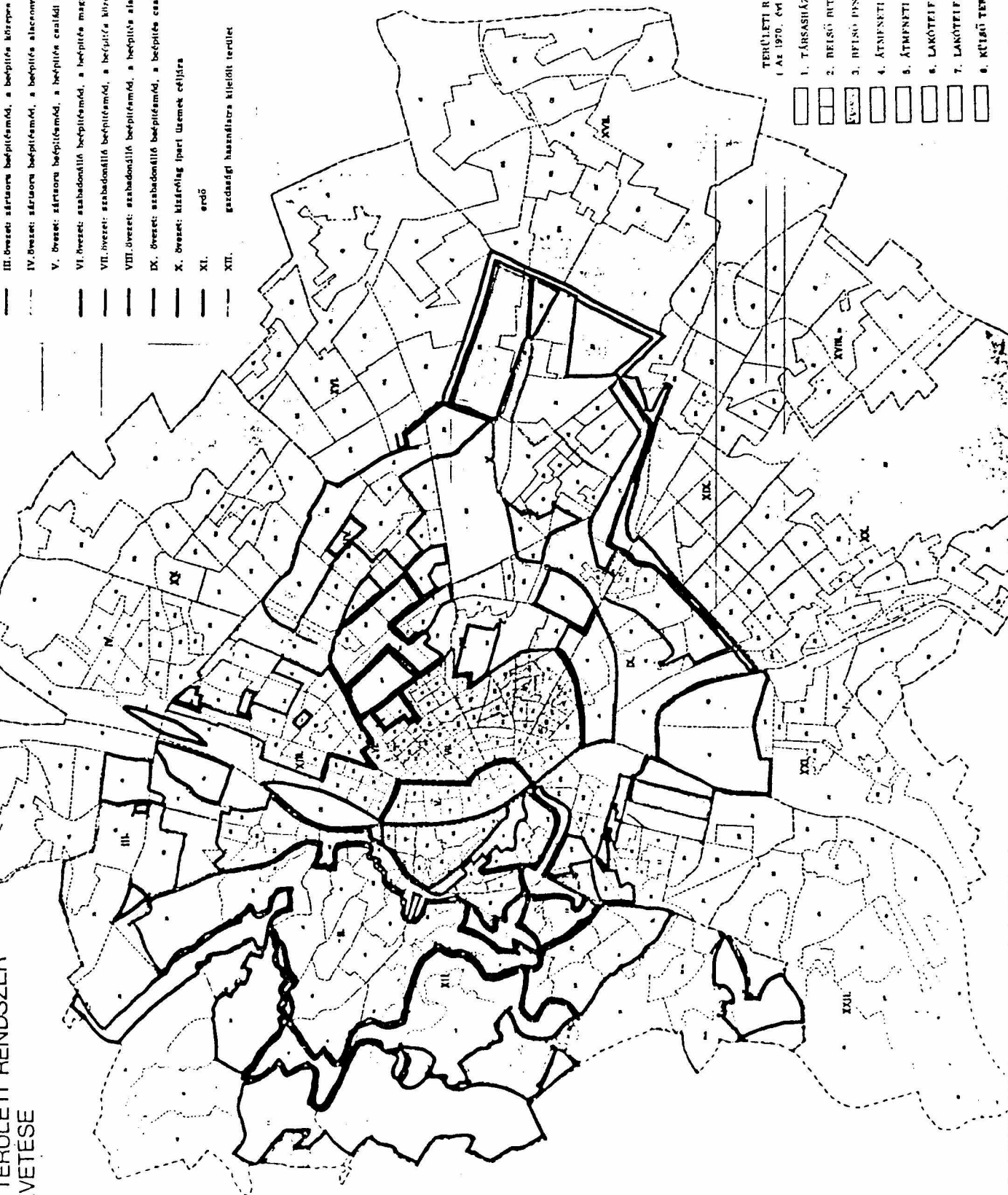
karikatúrájaként - a nem utolsó sorban a várostervezés által létrehozott "övezetek" "természeti eredetének" mítoszát teremtettk meg.

Mint az alábbi térképen is jól látható, nem nagyon más a helyzet a klasszikus ökológiai modellek egyik kétségtelenül igen színvonalas, "feljavított" változatának esetében sem, bár bizonyosak vagyunk benne, hogy a hasonlóságok elsősorban az ökológiai tradíciókhoz való metodológiai kötődésnek, és nem az elméleti célkitűzések hasonlóságának tulajdoníthatók. A BVTV vizsgálat által kialakított "területi rendszer" - modellt, az egyszerűség kedvéért csak a korábbi építési szabályozás törekvéseit a város addig beépült területein mintegy szintetizáló, II. világháború előtt utoljára érvényes, "Harrer-féle" építési övezetekkel^{1/} vetettük össze.

Az összevetés alapján nyilvánvaló, hogy a város azon területein, amelyek kiépülésének zöme az övezetes várostervezés "klasszikus periódusára" esik, a "területi rendszer"-modell - az új lakótelepek fontos, de eléggé közénfekvően drasztikus, újabbkéletű várostervezői beavatkozást jelentő kivételétől eltekintve - lényegében az építési övezetek logikáját követi, attól lehatárolásában is többnyire csak akkor tér el, amikor a népszámlálási körülmények nem követik pontosan az építési szabályozás vonalait. /Az egyetlen, talán lényegesnek tekinthető eltérés az, hogy az idézett vizsgálat valamilyen okból a "Nagykörútnál" húzza meg Pest legbelső városrészeinek határait, míg az övezetes várostervezés

^{1/} Budapest székesfőváros övezeti térképe az Építésügyi Szabályzathoz. Építésügyi Szabályzat Budapest székesfőváros területére. Magyar Királyi Állami Nyomda. Budapest, 1940 alapján.

- III. övezet: sárga terület, a beépítés közepes fokozatával
 IV. övezet: sárga terület, a beépítés alacsony fokozatával
 V. övezet: sárga terület, a beépítés közepes fokozatával
 VI. övezet: sárga terület, a beépítés közepes fokozatával
 VII. övezet: szabadonálló beépítés, a beépítés közepes fokozatával
 VIII. övezet: szabadonálló beépítés, a beépítés alacsony fokozatával
 IX. övezet: szabadonálló beépítés, a beépítés közepes fokozatával
 X. övezet: szabadonálló beépítés, a beépítés közepes fokozatával
 XI. övezet: szabadonálló beépítés, a beépítés közepes fokozatával
 XII. övezet: szabadonálló beépítés, a beépítés közepes fokozatával

TERÜLETI RENDSZER
 (Az 1970. évi népszámlálás alapján)

1. TÁRSASÁGAS TERÜLET
 2. BELSŐ RUTÁ. BELSŐ PÉST I
 3. BELSŐ PÉST II
 4. ÁTMENETI I (IPARI)
 5. ÁTMENETI II (REZIDENCIÁLIS)
 6. LAKÓTELEP I
 7. LAKÓTELEP II
 8. KÜLSŐ TERÜLET

ezt szinte mindig a "Kiskörút" vonalára teszi. A későbbi, empirikus fejvezetekben majd látni fogjuk, hogy az övezetes várostervezés ebben az esetben is sikeresnek tekinthetően töltötte be önmagát megvalósító funkcióját; a lényegesebb különbségek általában a "Kiskörút" által határolt városrészek között rajzolódnak ki./ Tegyük rögtön hozzá, hogy az utóbbi eltérések összességében csökkentik a modell magyarázó erejét.

Az építési szabályozás által megkonstruált területi rendszerhez képest azonban a zömében a klasszikus építési szabályozás fénykora után beépült területeken csökken le igazán a "területi rendszer" magyarázó ereje, hiszen a szociológiai modell itt is nagy összefüggő övezetekkel operál, míg az építési szabályzat - a kor uralkodó városépítési ideológiáinak megfelelően - jóval differenciáltabb területi beosztással él.

Arra a megállapításra kell tehát jutnunk, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkezete még egy hajdanvolt építési szabályzat építési övezeteivel is jobban leírható, mint egy sokéves empirikus kutatássorozat, komoly matematikai apparátussal történt feldolgozása után nyert szociológiai modellel, ami ráadásul - ismételjük - semmivel sem jobb vagy rosszabb, mint a hasonló módszertani előfeltevéseken alapuló, más városok belső szerkezetének elemzése céljából készült modellek többsége.

Összgezve álláspontunkat a "várostervezési zónákkal" leírt első "nagyítási fokozatról", azt mondhatjuk, hogy a várostervezés és az építési szabályozás város területi-társadalmi szerkezetére gyakorolt hatásának ily módon történő megragadása bizonyos esetekben igen igó-

retes kutatási irány is lehet. A problémák ilyen módon történő felvetését azonban nagymértékben megnehezíti, ha a hajdanvolt építési övezeteket és a város valóságos térbeni-társadalmi szerkezetét lényegében azonosnak tekintik. Az övezetes elrendeződés nyomai a város mai szerkezetében is jól felismerhetők. Az övezet-modell azonban még a várostervezés által legnagyobb sikerrel kontrolált mutatók alapján is csak igen durva közelítést adja a város valóságos szerkezetének. Anélkül, hogy erre az ökológiai modellek bármiféle elfogadható magyarázatot adnának, ez a közelítés a város különböző pontjain különböző mértékben tekinthető pontosnak. A modell magyarázó ereje leginkább a város külső, klasszikus övezetes építési szabályozás után beépült területein esőkken le.

2./ Kísérlet nagyléptékű modell kialakítására, clusteres módszerrel

Az előző fejezetben láttuk, hogy a nagyléptékű városépítési szabályozás konzekvenciáinak tekinthető "várostervezési zónákkal" csak igen korlátozott mértékben magyarázható a város területi szerkezete. Ennek egyik döntő oka az volt, hogy a heterogén területi egységekből építkező modellek szükségszerűen elfedik a tényleges folyamatok tekintélyes részét. Ezért "várostervezési zónáink" sokkal inkább a várostervezés hatásainak a megragadására, mint a város térbeni-társadalmi szerkezetének a leírására használhatók.

Ebben a fejezetben megvizsgáljuk, hogy az "optikát" nagyobb felbontásra állítva, milyen lehetőségekhez jutunk. Ebben a második "nagyítási fokozatban" ezért a népszámlálási városrendezési körzeteket fogjuk kiinduló területi egységnek tekinteni. Ezek az egységek /1970-ben 450, 1980-ban 490 darab/ nem csupán kisebbek, s így szükségszerűen részletesebb kép kialakítását teszik lehetővé, hanem - várostervezési egységek lévén - tudatosan úgy határolták körül őket, hogy beépítésüket tekintve homogén területek legyenek. Ugyanekkor - szintén a várostervezés szempontjainak megfelelően - az egy-egy terület rész jövőjére vonatkozó elképzeléseknek is lényeges szerepük volt abban, hogyan húzták meg a körzetek határait.

Mivel a homogén beépítésű körzetek általában társadalmi értelemben is homogén területi egységeket képeznek, a városrendezési körzetek az esetek jelentős részében értelmes lehatárolást jelentenek. Ez azonban természetesen nem minden esetben ~~vagy~~ így. Ennek, témánkat tekintve, formális és lényegi okai egyaránt lehetnek. Az előbbiek főleg a lehatárolás pontatlanságából adódnak. Így például az új lakótelepeket rendszerint valóban önálló városrendezési körzetbe, vagy körzetekbe sorolták, mégis több esetben előfordult, hogy a zömében lakótelepi városrendezési körzetbe a szomszédos családi házak egy része is bekerült, stb. Ezzel azonban a lehatárolásbeli pontatlanságok mellett azokban az esetekben is kialakulhatnak heterogén városrendezési körzetek, amikor egyszerűen kisebbek az eltérő jellegű körzetek annál, hogy önálló városrendezési körzetet alkothassanak.

A későbbiekben a városrendezési körzetek heterogenitásának problematikájára még részletesebben kifogunk térni, most ezt egyelőre zárójelbe tesszük, és azt vizsgáljuk meg, hogy a fővároson belüli területi elkülönülésnek milyen képet kapjuk akkor, ha erről a problémáról időlegesen "elfelejtkezünk".

Az elemzés céljára az 1970-es és az 1980-as népszámlálás személyenkénti és lakásonkénti adatait tartalmazó mágnesszalagok álltak rendelkezésünkre. Tehát a lehető legelőnyösebb adatokat aggregáltuk a különböző szintű területi egységek jellemzéséhez, minden lépésben kontrollálva a magasabb aggregációs lépcsők által okozott "heterogenitási veszteségeket". Az egyes területi egységekre vonatkozóan az alábbi táblázatokban találha-

tó adatokkal, illetve mutatókkal rendelkezünk. Adataink egyrészt arra nyújtottak lehetőséget, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékű és jellegű területi-társadalmi különbségeket tapasztalunk Budapesten az egyes dimenziókban városrendezési körzetenként. Ugyanakkor ez a lépések - egyebek mellett az ideálisnak tekinthető eset- és változószám miatt is - kézenfekvő lehetőséget kínált arra, hogy a többváltozós elemzések bizonyos eszközeit is alkalmazva, városrendezési körzeteinket csoportosítsuk.

"Nagyítási fokozatonként" haladó logikánkat követve, először a városrendezési körzetek csoportosítására tett kísérleteinket mutatjuk be. A feladat egyébként a cluster-elemzés klasszikus problémájaként is megfogalmazható. Ekkor az a kérdés, hogy a mintegy ötszáz városrendezési körzet, több változó együttes mozgását is figyelembe véve, hogyan csoportosítható úgy, hogy az egy-egy csoportba tartozó körzetek minél "hasonlóbbak" legyenek egymáshoz.

A feladat megoldását a rendelkezésre álló változók elemzésével kezdtük. A korrelációs elemzés azonban semmi olyan meglepő összefüggést nem hozott felszínre, amely igazán új megvilágításba helyezhette volna az eddig tapasztaltakat. Ugyanakkor az elemzés következő lépését, a változók "sűritését" faktoranalízis segítségével, bizonyos mértékig kérdésessé tette, hogy - mint ez társadalmi jelenségeknél általában lenni szokott - az egyes változók általában elég erősen korreláltak egymással. Az elkészített faktor-mátrixok /úgy rotált, mint eredeti formájukban/ szintén a szorosan összefüggő kiinduló változókból adódó veszélyre utaltak; az egyes fak-

torok értelmezése - mint szociológiai jellegű változók-nál igen gyakran - rendkívüli nehézségekbe ütközött. A "vakon dolgozó" számítógépes eljárás nincs tekintettel arra, hogy a további elemzés számára azonos dimenziót mérő változókat hozzon össze egy-egy faktorba.

Igy két lehetőség között választhattunk. Vagy a hazai gyakorlatban rendszeresen követett utat járva, elfelejtkezünk a faktorok szociológiai értelmezhetőségének igen komoly nehézségeiről, és valamilyen jól hangzó névvel jelölve őket, reménykedünk abban, hogy az egyes területi egységek közötti hasonlóságokat és különbségeket ezek a homályos értelmű, "összevont" változók is "valahogy" mérni fogják, vagy lemondunk a modern matematikai statisztika ezen eszközének további felhasználásáról. Mi ez utóbbi megoldás mellett döntöttünk, és az ebbe fektetett munkát hasznos zsákutcának tekintettük. Hasznosnak abban az értelemben, hogy az elemi eszközökkel végzett elemzésekhez képest más oldalról vetett fényt a rendelkezésünkre álló változók jellegére, de zsákutcának abban az értelemben, hogy úgy véljük, szociológiailag értelmezhetetlen változók alkalmazása akkor sem lenne célravezető, ha az eljárás alkalmazásának egyébként matematikai-statisztikai értelemben feltételét jelentő függetlenségi követelményből adódó problémákon esetleg túl is tennénk magunkat.

Mindezek miatt a városrendezési körzetek csoportosítását célzó cluster-elemzés "bemenő" változóiként a körzetek /11 csoportos/ társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetételét használtuk fel. Így remélhető volt, hogy az ezen igen világosan értelmezhető

változócsoporttal működtetett eljárás nyomán kialakuló clustereink, viszonylag jól értelmezhetőek lesznek.

Mint minden hasonló eljárásnál, itt is igen lényeges problémát jelentett az, hogy a többdimenziós távolságok meghatározásakor hogyan állapítsuk meg az egyes változók relatív súlyait. Igazán megnyugtató eljárást persze nem sikerült találnunk. Esetünkben ugyanis nincs olyan "eredményjellegű" változó, melyet a többi szerint csoportosítva megvizsgálhatnánk, hogy milyen mértékben magyarázzák az eredményváltozó szóródását az egyes változók szerinti csoportosítások. Ekkor ugyanis lehetőség nyílna arra, hogy a különböző változók szerinti csoportosításokkal megállapított szórásnégyzet-hányadosok egymáshoz viszonyított arányait használjuk a változók "jelentőségének" mérésére. Ugyanakkor elvi megfontolások is amellett szóltak, hogy egyforma különbségnek értékeljünk két területi egység között bármely társadalmi-foglalkozási csoport arányában mutatkozó azonos mértékű eltérést. Így az eredeti, százalékos formában rendelkezésünkre álló mutatókat a szokásos módon standardizáltuk, elkerülendő, hogy a magasabb értékek "húzzák" maguk után a clusterezési eljárást.

A különböző clusterezési eljárások közül jelen esetben a számítástechnikai adottságok nem adtak lehetőséget választásra. Így egyetlen nem-hierarchikus eljárást alkalmazhattunk. Itt előre döntenünk kellett arról, hány cluster kialakítását kívánjuk. E szám megállapítását nehéz volna igazán egzakt megfontolásokkal segíteni. Jelen esetben, egymástól függetlenül, hét és tizenöt cluster kialakítását is elvégeztettük. A kétféle ered-

mény elviekben nem különbözik egymástól, viszont a részletességbeli különbségek a mellett szólnak, hogy a 15 csoportos eljárás eredményeit mutassuk be röviden.

Mint alábbi térképünkön is látható, az egyes városrendezési körzetek társadalmi összetétele alapján képzett csoportok bizonyos esetekben térben is jól megkülönböztethető városrészeket fednek le. Ugyanakkor jól látható az is, hogy akár az övezetes, akár a szektoros elrendeződés csak igen nagy fenntartásokkal mutatható ki adataink alapján. Bármelyik "övezetet" vagy "szektort" vizsgáljuk, magasabb és alacsonyabb státusú területek együtteseit találjuk. Hasonlóképpen az övezet- és szektormodellek kombinációi, esetleg a többmagvú modell bevezetése esetén is, a modell egyes elemei olyan mértékben tartalmaznának különböző clusterekbe tartozó városrendezési körzeteket, hogy a klasszikus ökológiai modelleket, illetve az azok alapelvein túl nem lépő, "feljavított változatokat" alkalmatlannak kell tekintenünk a város területi szerkezetének leírására.

Jól látható az a nyilvánvaló - és csak a valamilyen elemi geometriai formákban gondolkodó "városmodell" által elfedhető - tény is, hogy a város szerkezetének legalapvetőbb különbségei Pest és Buda között vannak. Mindezek ellenére, mégis felfedezhetők a városban az övezetes-szektoros elrendeződés nyomai is. Nagyon fontos azonban, hogy alapvetően ezekben az esetekben sem valamiféle spontán elrendeződésről, "natural area"-ákról beszélhetünk. A városnak azok a területei, ahol az övezetes-szektoros jelleget mégis felfedezhetjük,

ARSZAJALMI-FUGLALKOZASI
CSOPORTOK SZERINTI
ÖSSZETÉTELÉNEK
CLUSTEREI, 1980.

a.	b.	c.
VIII.	35.9	19
I.	30.8	25
IX.	22.5	38
VII.	18.5	35
IV.	16.5	40
X.	11.5	35
V.	11.4	57
III.	9.1	47
II.	7.8	5
VI.	7.6	81
XII.	6.1	18
XIII.	5.1	62
XV.	2.3	21
XI, XIV.		

a.: CLUSTERAZONOSÍTÓ
b.: VEZETŐ ÁLLÁSOK - ÉRTÉLMISÉGIK +
DIPLOMAS NYUGDÍJASOK ARÁNYAIK
CLUSTERATLAGA
c.: VÁROSRENDEZÉSI KÖRZETEK CLUSTEREN
BELÜLI SZÁMA

CSANADI - LADANYI

éppen azok, amelyeknél korábbi elemzésekben megállapítottuk, hogy a várostervezési és az építési szabályozás övezetes-szektoros koncepciójának érvényesülésével van dolgunk. A szektoros elrendeződés nyomai a pesti városmagot mintegy szektoriálisan körülvevő, mai VI-IX. kerületek alakjában ismerhetők fel. Clustereink elrendeződésében a körútas szerkezet nyomai annyiban jelennek meg, hogy mind a városmagot félkör alakban körülvevő városfallal /ami - mint már említettük - ma a Kiskörút vonalának felel meg/, mind pedig az ezzel valamelyest déli irányban eltolódva, de többé-kevésbé koncentrikusan húzódó Városárok /a mai Hámán Kató út - Mező Imre út - Rottenbiller utca - Felsőerdősor utca/ vonala, /amely egykor a város "belterületeinek" adminisztratív határait képezte/ jól felismerhető clustereket ábrázoló térképünkön is.

Csoport szám	Vezető állású ségi	Értelmi- szellemi	Egyéb szellemi	Közvetl. termelés- irányító	Szak- munkás tölt + segédm.	Önálló	Nyugdíjas				Egyéb	Együtt	Vezető állású + értelm. + dipl. nyugd.	Bet. + segéd- munkás /aktív
							Diplo- más	Érettse- gizett	8 oszt. vagy kevesebb					
1	8,9	15,7	18,5	1,6	8,9	7,1	1,0	6,2	9,5	20,1	2,5	100 /N=109279/	30,8	11,5
2	6,0	1,5	13,3	7,6	30,5	18,8	0,1	0,3	1,3	18,5	1,8	100 /N=219/	7,8	24,2
3	4,0	4,7	20,8	3,0	23,0	21,5	0,7	0,4	1,8	16,0	3,9	100 /N=179847/	9,1	27,7
4	5,5	8,1	18,1	2,0	13,0	12,4	1,2	2,9	6,7	27,5	2,5	100 /N=142877/	16,5	20,6
5	4,3	5,6	16,5	2,1	15,5	15,3	1,6	1,5	4,6	30,1	3,0	100 /N=204703/	11,4	25,1
6	3,2	3,6	15,3	2,1	17,4	18,4	1,1	0,8	2,9	32,2	3,1	100 /N=241445/	7,6	30,1
7	7,3	9,4	23,6	3,0	17,2	13,4	0,8	1,3	3,2	17,6	2,6	100 /N=159221/	18,5	17,8
8	14,7	17,8	23,3	2,2	9,1	6,4	1,2	3,4	4,8	14,2	3,0	100 /N=55864/	35,9	8,6
9	6,3	11,1	18,6	1,8	10,7	9,9	1,2	4,6	8,2	24,4	2,4	100 /N=133355/	22,5	16,5
10	4,4	5,6	17,6	2,3	16,2	14,7	0,7	1,5	4,5	29,9	2,5	100 /N=120868/	11,5	23,9
11	0,0	5,5	10,9	1,8	16,4	20,0	14,5	0,0	1,8	21,8	7,3	100 /N=55/	5,5	28,5
12	2,9	3,0	11,6	2,9	18,7	28,2	3,8	0,2	2,9	22,0	4,7	100 /N=4745/	6,1	40,3
13	2,5	2,2	13,8	2,0	21,3	24,3	0,9	0,4	1,6	27,3	3,6	100 /N=124565/	5,1	36,3
14	5,6	0,0	13,9	0,0	27,9	16,7	0,0	0,0	2,8	33,3	0,0	100 /N=36/	5,6	26,1
15	1,2	1,0	6,9	0,8	20,0	48,2	0,3	0,1	0,8	15,5	5,2	100 /N=2640/	2,3	61,5
Együtt	4,9	6,2	17,0	2,2	16,8	17,8	1,2	1,7	4,0	25,2	3,1	100 /N=1479719/	12,8	26,9

1/ A budapesti városrendezési körzetek intézeti háztartások nélküli aktív és inaktív kereső lakónépességéből számított adatok.

Egyes mutatók alakulása clusterenként

/külterületek nélkül/

cluster szám	60 éven felüliek aránya	állami lakások aránya	családiház- lakások aránya	társasházi és örök- lakások aránya	szövetke- zeti la- kások aránya	legalább komfortos lakások aránya	1960-1970 között é- pült laká- sok aránya	1970-1980 között é- pült laká- sok aránya	Földszin- tes házak aránya	Egy szo- bára jutó lakók száma
1	26,2	65,1	3,4	29,9	1,2	87,8	14,5	7,9	21,6	1,3
3	10,1	49,5	13,2	9,9	27,1	91,2	9,2	76,8	79,4	1,7
4	26,1	85,0	6,2	6,1	2,2	74,7	9,1	4,3	49,0	1,5
5	25,7	65,3	31,1	4,9	0,3	59,2	6,2	7,0	85,8	1,5
6	24,2	45,8	49,0	1,5	3,3	46,6	9,9	7,2	94,0	1,7
7	12,9	43,2	6,9	13,8	35,8	93,5	29,4	52,9	56,6	1,6
8	16,5	23,3	18,4	50,4	7,4	91,2	27,2	35,0	51,6	1,3
9	26,9	80,6	2,8	13,5	2,4	82,7	11,0	3,3	28,6	1,4
10	23,3	79,6	10,4	2,3	7,4	73,7	16,3	13,3	74,4	1,6
12	13,1	22,8	72,2	4,1	0,0	40,7	19,8	17,3	94,5	1,8
13	18,3	23,8	73,2	1,5	—	51,9	19,1	15,8	97,8	1,8
15	11,6	67,8	31,9	0,0	0,0	18,8	10,5	7,8	96,8	2,3
Együtt	20,7	56,9	23,8	9,9	8,9	71,8	13,6	21,7	82,2	1,5

Mint láttuk, "bemenő változóink" között semmilyen, az egyes városrendezési körzetek nagyságára utaló adat nem szerepelt. Ezért némileg meglepő, és mindenképpen a felhasznált indikátorok érzékenysége utal, hogy a clusterezési eljárás súlyok nélkül is kiválasztotta a lakatlan és nagyon alacsony népességszámú városrendezési körzeteket. Mint fenti táblázatunkból látható, a 15 cluster közül kettő lényegében lakatlan területeket fog össze, a 11-ben 55-en, és a 14-ben 35-en laktak. Az alacsony népességszámú városrendezési körzetek külön clusterekbe való csoportosításának oka jól látszik az alábbi táblából is; az ilyen városrendezési körzetekben, a kis esetszám miatt, a társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetétel meglehetősen esetlegesen alakult /ezt fejezik ki a clusterközepektől való viszonylag nagy távolságok/, és a clusterezési eljárás ezt az esetlegességet ragadta meg a nem teljesen lakatlan, de még mindig viszonylag alacsony népességszámu 2, 12, 15. clusterek esetében is.

A városrendezési körzetek
clusterközepektől való távolsága clusterenként

Cluster azonosító	minimális távolság a clusterközéptől	maximális	Medián	Clusterbe tartozó városrendezési körzetek száma	Népes- ség
1	0,339	3,894	0,561	25	109279
2	1,115	2,223	1,259	5	219
3	0,284	2,229	0,522	47	179847
4	0,201	1,204	0,446	40	142877
5	0,195	1,134	0,414	57	204703
6	0,152	1,683	0,437	81	241445
7	0,297	2,134	0,620	35	159221
8	0,522	2,573	0,924	19	55864
9	0,193	2,057	0,500	38	133355
10	0,165	0,91	0,481	35	120868
12	0,62	3,17	1,296	18	4745
13	0,263	1,206	0,499	62	124565
15	0,477	4,531	1,117	21	2640

Nyilvánvaló, hogy a 8. és az 1. cluster lényegesen magasabb státusú népességet tömörít, mint a többiek. Szembetűnő, hogy a vezető állásúak és az értelmiségiek aránya az átlagosnak két három-szorosa, a nyugdíjasok között is mintegy háromszor annyi a diplomás, mint a fővárosi átlag. Ennek megfelelően a clusterekben a be-tanított- és segéd-munkások aránya fele-harmada az átlagosnak.

Ha most táblázatunk alapján azt is megvizsgáljuk, hogy a clusterezésbe be nem vett változók tekintetében mennyiben különbözik a két cluster a többitől, illetve egymástól, a leginkább szembetűnő, hogy a társasházi és öröklakások aránya mindkét clusterben lényegesen, 3-5-ször magasabb, mint a fővárosi átlag. /Nincs is több olyan cluster, ahol az átlagos arány másfélszeresénél több lenne a társasházak és öröklakások részesedése a lakásállományból./ Ugyanakkor szembetűnő a két magas társadalmi státusú cluster közötti különbség is. Társadalmi összetétel tekintetében a 8. cluster nem sokkal különbözik az 1-től, viszont látható, hogy míg a 8. clusterbe döntően magasstátusú társasházak és öröklakások tartoznak, az 1-ben - a társasházak viszonylag magas súlya mellett - a régebbi tanácsi lakások magas aránya jellemző. A kedvező lakáshelyzetet jelzi, hogy az ezen clusterbe tartozó városrendezési körzetekben a legkedvezőbb a lak-sűrűség mutatója. Feltűnő az is, hogy a 8. /"társasházak"/ cluster lényegesen fiatalabb az 1-nél. /A 60 évnél idősebbek aránya az utóbbi cluster esetében másfélszerese az előzőnek./

Adataink alapján megfigyelhető, hogy a társadalmi összetételben megmutatkozó viszonylag kis eltérések

igen pontosan választják el a magasstátusú lakókörzetek társasházi és jó állapotú tanácsi lakásos részeit. Ezeket a területeket térbenileg is jól értelmezhetően helyezi el a clusterezési eljárás. A mellékelt térképen látható, hogy a 8. cluster egyetlen kivétellel valóban a budai hegyvidék magasstátusú, társasházasszerű területeit foglalja magába. Jól látható az is, hogy az 1. cluster döntően Buda jó állapotú, de régebbi tanácsi házas, területileg összefüggő környékeire terjed ki. Ezzel szemben a pesti oldalon magasstátusú szigetekként emelkedik ki az Újlipótváros közismerten legjobb része, illetve a Parlament környéke.

A 9. cluster - amely esetében az 1. clusternél tapasztaltak már csak háromnegyede a vezető állásúak és értelmiségiek, ezzel szemben egyharmaddal magasabb a segéd- és betanított munkások aránya - egyike a főváros legrégebben beépített területeinek. Két másik clusterben /a 4. és az 5./ található csak hasonlóan kis arányban 1960 után épített lakás. Ez utóbbiakhoz képest azonban a 9. clusterben magasabb a komfortos lakások aránya /ha nem is éri el az 1. és 8. clusterben talált színvonalat/, és a laksűrűség is valamivel jobb az átlagosnál.

A cluster térbeni elhelyezkedése általában jól értelmezhető: Budán a Vár keleti oldala, illetve a Duna partján, észak felé az Óbudai lakótelepig terjedő sáv többnyire régi beépítésű részei tartoznak ide, továbbá a budai körút, a Mártírok útja - Krisztina körút - Alkotás utca környéke. Pest belső részén lényegében az egész V. kerület ebbe a clusterbe esik, a Szt. István körút újlipótvárosi oldalával és a VIII. kerületnek a Nemzeti Múzeum háta mögött közvetlenül elterülő magasabb stá-

tusú környékeivel együtt. A pesti oldalon még két, területileg különálló városrész tartozik ehhez a csoporthoz. A Majakovszkij utca - Dózsa György út - Szondi utca - Bajza utca - Benczúr utca - Felsőerdősor utca által bezárt terület, valamint a Városligetet a Thököly út és a Hungária körút felől határoló rész.

Talán ezek a területileg is különálló szigetek a legjobb példái a múlt század végétől érvényes tervezési és építési szabályozási tevékenység máig is érvényesülő hatásainak. A fenti határok ugyanis pontosan egybeesnek az 1893-as és 1914-es Építési Szabályzatban "nyaralóövezetként", illetve "kertes város, legalább 300 négyszögöles telekkel és szabadon álló lakóházakkal" jellegüként meghatározott III. építési övezet pesti területeivel. Mint látható, az évtizedekkel ezelőtti szabályozás nemcsak a beépítés jellegét határozta meg, hanem a jelenleg itt lakók társadalmi összetételére is messzemenően érvényesíti hatását. E területek környezetüknél ma is lényegesen magasabb státusú népességet tömörítenek. Szintén a korábbi építési szabályozás hatásaira vezethető vissza a Lágymányos két világháború között beépült részének ebbe a clusterbe kerülése is.

A még fennmaradó két városrendezési körzetnek ebbe a clusterbe való kerülése viszont azzal magyarázható, hogy ezek a városrendezési körzetek az előzőeknél lényegesen heterogénebbek; tradicionális nyaralóvidékek és gyümölcsös kertek újabban történő családi- és társasházak jellegű beépítései eredőjeként értelmezhető csak e területek mai státusa. Az utóbbiak mindenesetre arra hívják fel a figyelmet, hogy bizonyos esetekben

túl kell lépnünk az esetenként még mindig túl nagy és esetleges lehatárolású városrendezési körzeteken alapuló elemzésen.

Ha nem is képez összefüggő területi egységet, városszerkezetileg igen jól értelmezhető a 3. és 7. cluster. Mindkét clusterbe zömmel olyan városrendezési körzetek tartoznak, amelyek vagy teljesen új lakótelepből, vagy olyan körzetből állnak, amelyben az új lakótelepi népesség dominál. Adataink elemzése alapján az e két cluster közötti különbségeket úgy értelmezhetjük, hogy a 7. cluster esetében a lakótelepeknek egy magasabb, a 3. cluster esetében pedig inkább egy alacsonyabb státusú csoportjával van dolgunk. Ez nagymértékben megkérdőjelezi azt a - magyar városszociológiai irodalomban eléggé elterjedt - felfogást, ami a lakótelepek kapcsán építészetiileg homogén, következésképpen homogén társadalmi összetételű népességet vonzó területről beszél. Valójában, mint látjuk, a lakótelepek között igen jelentős társadalmi különbségek vannak. /Csak kitérőként jegyezzük meg, hogy más jellegű - elsősorban a különböző lakótelepek lakásosztályok szerinti összetételére vonatkozó - adataink egy-egy lakótelepen belül is számottevő különbségekre utalnak. Erre az elemzésre azonban ezen tanulmányunk keretei között nem vállalkozhatunk./ Megfigyelhető, hogy míg a 7. clusterbe inkább a régebbi, a 3. clusterbe inkább a legújabb lakótelepek tartoznak. Figyelemre méltó az is, hogy bármelyik mutatónk elemzése alapján megállapítható, hogy státus tekintetében a 7. cluster a 8., az 1. és a 9. cluster utáni helyet foglalja el, a 3. clustert a fentiekén kívül még a 4., 10., és 5. cluster is megelőzi és a 6. clusterrel is igen hasonló helyet foglalnak el.

Ez utóbbi 4 clustert már nehezebb volna az elemzésnek ezen a szintjén értelmezni. Annyi mindenesetre elmondható, hogy e clusterok egyfelől nagyjából a Kiskörút és a régi Városárok közötti területen, másfelől az egész város új lakótelepektől eltekintett külső körzeteiben találhatók meg, és ezeket a területeket osztják - külön-külön többnyire jól értelmezhető - eltérő státusú egységekre. Megfigyelhető, hogy a XIII., VI., VII., VIII., és IX. kerület esetében a clusterok szinte minden nagyléptékben /városrendezési körzetek szintjén is/ megjelenő különbségre igen érzékenynek mutatkoznak, továbbá, hogy - ha egyes városrendezési körzetek igen alacsony népességszámát is figyelembe vesszük - lényegében ugyanez mondható el a külső területek esetében is. Esetenként azonban ennél finomabb jellegzetességek is megmutatkoznak. Például a 10. cluster jellegzetessége, hogy a magasabb státusú állami és városi telepek nagyrésze /mint például a kispesti Wekerle-telep, az albertfalvai OTI-telep, a Gyáli úti városi házak stb./ ide tartozik, ami - tekintettel ezen telepek meglehetősen régi voltára - mindenesetre figyelemre méltó.

A 12., 13., és 15. clusterok területi elhelyezkedése ugyan elég jól jelzi, hol találhatók a város legalacsonyabb státusú területei, továbbá az ezeken belüli fokozati különbségekre is jól-rosszul utalnak, clusterenkénti városszerkezeti értelmezésükre azonban felelőtlenség lenne vállalkozni, mivel ezek a clusterok igen eltérő okokból tömörítik alacsony státusú népességüket.

Feltétlenül le kell szögeznünk, hogy az utoljára tárgyalt hét cluster esetében az egyes clusterok

városszerkezeti elemzése különös nehézségekbe ütközik. Valószínűleg helytelen lenne ezt egyszerűen a clusterezési eljárás számlájára írunk, vagy esetleg ezeket a clustereket valamelyik mutató szerint külső és belső "alclusterekre" szétválasztanunk. Meggyőződésünk, hogy az értelmezési nehézségek itt a nagy, többé-kevésbé összefüggő területi egységekből építkező városmodellek korlátaira hívják fel a figyelmet.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a clusterezési eljárás mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy "övezetek", vagy "szektorok" - amennyiben eltekintünk is ezek geometriai formáitól, és csak nagy-kiterjedésű, összefüggő területi egységekként értelmezzük őket - a városnak szinte kizárólag azokon a területein található meg, amelyekre az övezetes építési szabályozás kiterjedt, illetve amely területek fejlődését képes volt a maga sajátos eszközeivel hatékonyan befolyásolni. A város többi területeinek - és tegyük rögtön hozzá, hogy ezen területek képezi a város nagyobb részét - leírására a klasszikus modellek csak akkor alkalmasak, ha e területeket olyan "szemétkosár-övezetnek" tekintjük, amibe mindent bele lehet dobni, amit nem tudunk megmagyarázni.

Clustereink ugyanakkor - a város szerkezetének leírására való képességükkel kapcsolatos minden elvi fenntartásunk ellenére - sokkal alkalmasabbak a városon belüli területi-társadalmi egyenlőtlenségek leírására, mint mások által használt városmodellek, mert felhasználásukkal legalább valamelyest megragadható ezen - mások által homogénnek tekintett - területek belső heterogenitása.

3./ Kísérlet a városszerkezet elemzésére a városrendezési körzetek elemi adatainak felhasználásával

Mint clusterenkénti adataink elemzéséből látható volt, a klasszikus ökológiai modellek "feljavított változatának" tekinthető, "nagyléptékű" városszerkezeti modell kialakítására tett kísérlet ilyen módszerrel sem vihető tudományosan végig. Ennek, mint talán sikerült bebizonyítanunk, legalább az alábbi okai voltak:

- a különböző dimenziókba tartozó /a város fizikai, demográfiai, társadalmi szerkezetére vonatkozó/ változók nem álltak össze szociológiailag értelmezhető faktorokká,
- a clusterek a városnak csak azokon a területein alkottak nagy, térben is összefüggő területeket, ahol a várostervezés homogén építési övezetek kialakítására tett kísérletei sikeresnek bizonyultak, a - város nagyobb részét kitevő - fennmaradó területeken azonban a clusterek kisebb-nagyobb szigeteket alkottak,
- /a fentiekből adódóan/ csak a clusterek egy - kisebb - részének városszerkezeti értelmezése volt jól-rosszul megoldható,
- számos jel mutatott a clusterek városszerkezeti értelemben vett belső heterogenitására, ami már önmagában is megkérdőjelezi városszerkezeti egységekként való felhasználásuk jogosságát.

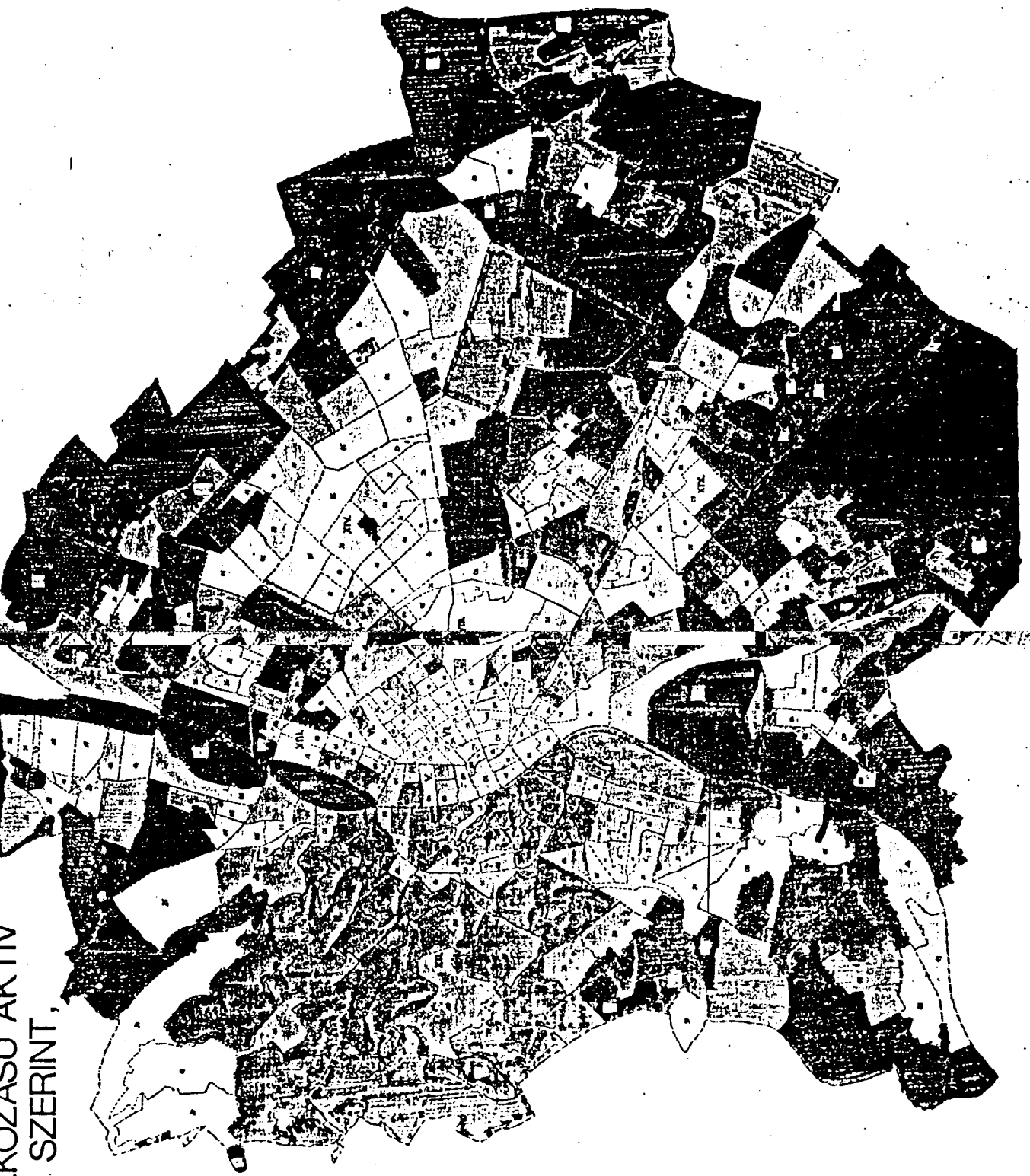
Mindez - a munkánk bevezető részében idézett, ilyen irányú hazai és nemzetközi irodalomban leírt kísérletek nyomán kirajzolódó tapasztalatokkal együtt - bőven elégséges oknak tűnik ahhoz, hogy végleg lemondjunk a klasszikus ökológiai modellek modern matematikai-statisztikai módszerekkel való feltámasztásáról, és figyelmünket elemibb, és területileg is kevésbé aggregált adatok elemzése felé fordítsuk. Következő "nagyítási fokozatunk" céljára tehát kézenfekvőnek tűnik a népszámlálási városrendezési körzetekre vonatkozó adatok felhasználása. Ennek a fejezetnek az első részében még továbbra is fenn fogjuk tartani a városrendezési körzetek belső homogenitásának fikcióját, és csak később térünk rá az egyes városrendezési körzetek rossz lehatárolásából, illetve városszerkezeti heterogenitásából adódó problémákra.

Ami az elemibb mutatók felhasználását illeti, úgy tűnik, hogy különösebb veszteséget nem okoz, ha lemondunk a többváltozós elemzések által kínált előnyökről. Mint láttuk, a különböző dimenziókba tartozó változók értelmes faktorokba való összehozása nem bizonyult nagyon járható útnak, így csak az egyes városrendezési körzetek társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetételét tudtuk a clusteres elemzés bemenő változóiként felhasználni. Ezért most azt fogjuk megvizsgálni, milyen veszteség ért volna bennünket, ha clusterezés helyett, valamilyen elemi mutatóval kíséreltük volna meg a városrendezési körzetek "minél jobb" csoportosítását elvégezni.

A vezető állásúak, értelmiségiek és diplomás nyugdíjasok együttes aránya alapján/csökkenő sorrendben/ sorbarendeztett városrendezési körzetek megoszlása a megfelelő clusterek elemszámai után képzett intervallumok szerint /üres clusterek nélkül/

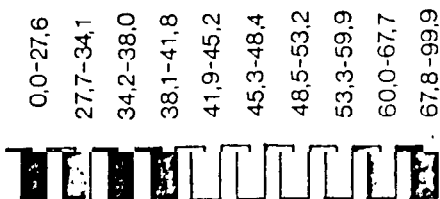
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	Össze- sen
Clus- terek	c s o p o r t													
8	13	6												19
1	6	17	2											25
9	1	23	14											38
7	1	10	10	11	2	1								35
4		3	10	20	6	1								40
10				4	9	13	6	3						35
5			1	2	14	21	12	5	2					57
3				1	4	9	13	16	1	3				47
2				1			2	1	1					5
6						10	10	41	10	10				81
12				1		2	1	4	1	6	3			18
13						1	2	11	5	39	4			62
15							3		1	3	14			21
Összesen:	19	25	38	35	40	35	57	47	5	81	18	62	21	483

Adataink tanúsága szerint, a legmagasabb státusú társadalmi-foglalkozási csoportok együttes aránya szerint sorbarendezt, majd - a jobb összehasonlíthatóság kedvéért - a megfelelő clusterok elemszámai szerint elvágott megoszlás, lényegében ugyanazt a csoportosítást adja, mint amit a clusterezés eredményeként kaptunk. Ennek megfelelően, a városrendezési körzeteknek alig kevesebb mint fele a két eljárás alapján ugyanabba a részletes csoportba került volna. További egynegyedét tesz ki a valamelyik szomszédos csoportba /mint láttuk, a clusterezés nyomán kialakított csoportjainkat, a csoportok státusa alapján 5 csoportba vontuk össze, és az eredeti térképen az azonos összevont csoportokat ugyanezzel a színnel, az azokon belüli alcsoportokat pedig eltérő sraffozással jelöltük/ került városrendezési körzetek aránya. Térképeink alapján úgy tűnik, hogy ezekben az esetekben, továbbá abban a városrendezési körzetek mintegy egynegyedét reprezentáló esetben, amikor a clusterezés és az elemi mutatók alapján kialakított csoportosítás számottevően eltérő eredményt adott, igen nehéz lenne eldönteni, hogy melyik a "jobb" csoportosítás. Mindenesetre - mint ezt a további térképeink is igazolják - a két eljárás megegyezik abban, hogy mindkét csoportosítás alapján a csoportok csak egy meghatározott részének városszerkezeti értelmezése oldható többé-kevésbé megnyugatóan meg.

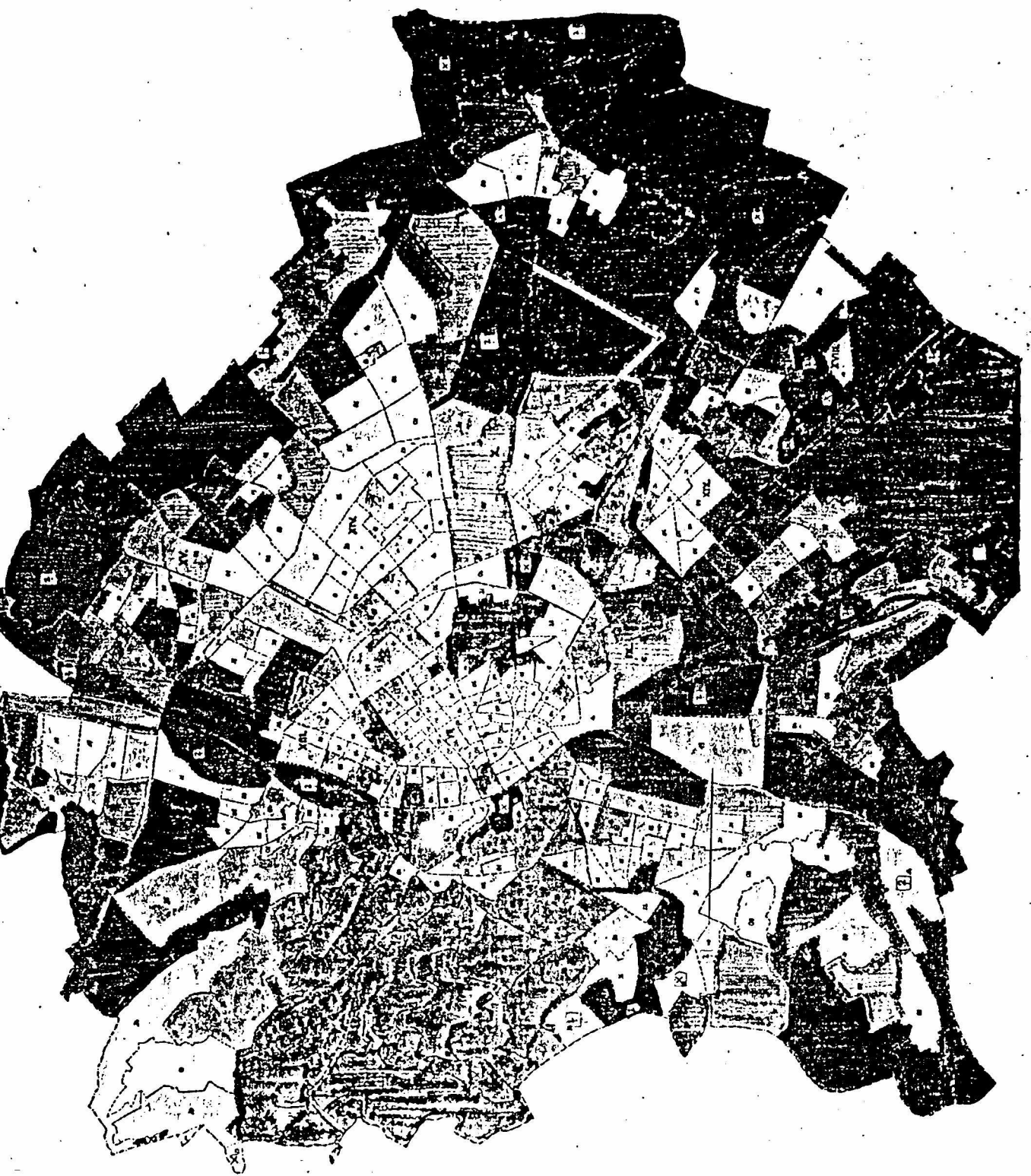
SZÉKESFEHÉRVÁR FOGLALKOZÁSI AKTÍV
KERESŐK ARÁNYA SZERINT,
1980

székesfehérvári keresők / aktív keresők %

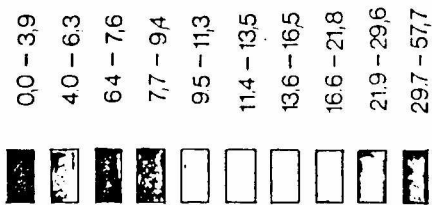

X esetszám 0-10
? esetszám 11-50

SA
C: NADI - LADANYI

diplomás keresők/aktív keresők %

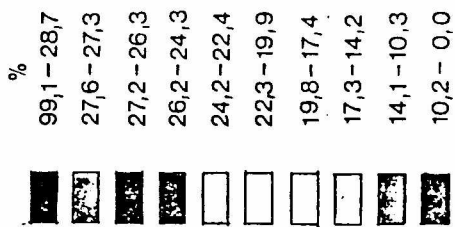
x esetszám 0-10
 † esetszám 11-50

Mint a mellékelte térképeknek korábban közölt clusteres térképünkkel való összevetéséből látható, az egyes clusterek státusának a diplomával rendelkező, sőt az összes szellemi foglalkozású aktív kereső összes aktív keresőkön belüli aránya - a csoportok számának eltérése ellenére is - meglehetősen jó közelítést adja. Mindent összevetve, a manapság igen közkedveltnak számító, és legkülönbözőbb jelenségek és adatbázis elemzésére felhasznált faktor- és cluster-analizises módszer alkalmazásáról - némi leegyszerűsítéssel - azt mondhatjuk, hogy - legalábbis az általunk vizsgált problémával kapcsolatban - ezek a "modern" eljárások, vagy nem teszik lehetővé érvényes következtetések levonását, vagy - legjobb esetben - ugyanazt mutatják, ami alapos elemzéssel a legegyszerűbb, "hagyományos" módszerből is következik.

Mindebből azonban, az előbbi módszertani jellegű megállapításon túl, egy sokkal lényegesebb, elvi következtetés is adódik. Arról van ugyanis szó, hogy - mint láthattuk - az egyes területi egységek státusának az ott lakó szellemi /vagy ami ugyanaz: az ott lakó fizikai/ dolgozók aránya meglepően jó indikátorának bizonyult. Ehhez hozzátehetjük azt a tapasztalatunkat, hogy ez nemcsak olyan viszonylag nagy területek, mint a clusterok, hanem lényegesen kisebb területi egységek, akár utcák, terek, vagy házak részletesebb adatok, illetve mondjuk a fizikai/aktív mutató alapján mért státusa esetében is így van. /Az utóbbi, igazán egyszerű adat, olyan finom különbségek érzékelésére is alkalmas, mint amilyen például egy bérházas környezetben a sarokházak elhelyezkedésének, illetve az ilyen házak maga-

sabb státusának megállapítása. Emlékezzünk csak a körül-
épített udvaros bérház utcai és udvari frontjain elhe-
lyezkedő lakásokról korábban elmondottakra! Az ilyen,
meglehetősen homogén stílusban beépített körzetekben a
szarokházak státusa azért magasabb, mert ezeknek a házak-
nak legalább két utcai frontjuk van./ Ez értelmezésünk
szerint azt jelenti, hogy - legalábbis a különböző tár-
sadalmi csoportok Budapest térbeni szerkezetében való
elhelyezkedésének esetében - a társadalmon belüli leg-
fontosabb választóvonal még mindig a fizikai és szelle-
mi munkát végzők nagy csoportjai között húzódik.

aralya szerinti, 1900

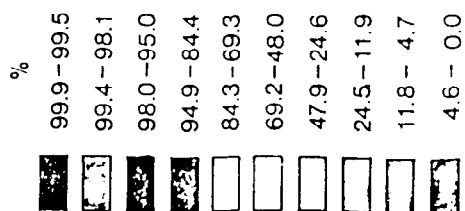
x esetszam 0-10

! esetszam 11-50

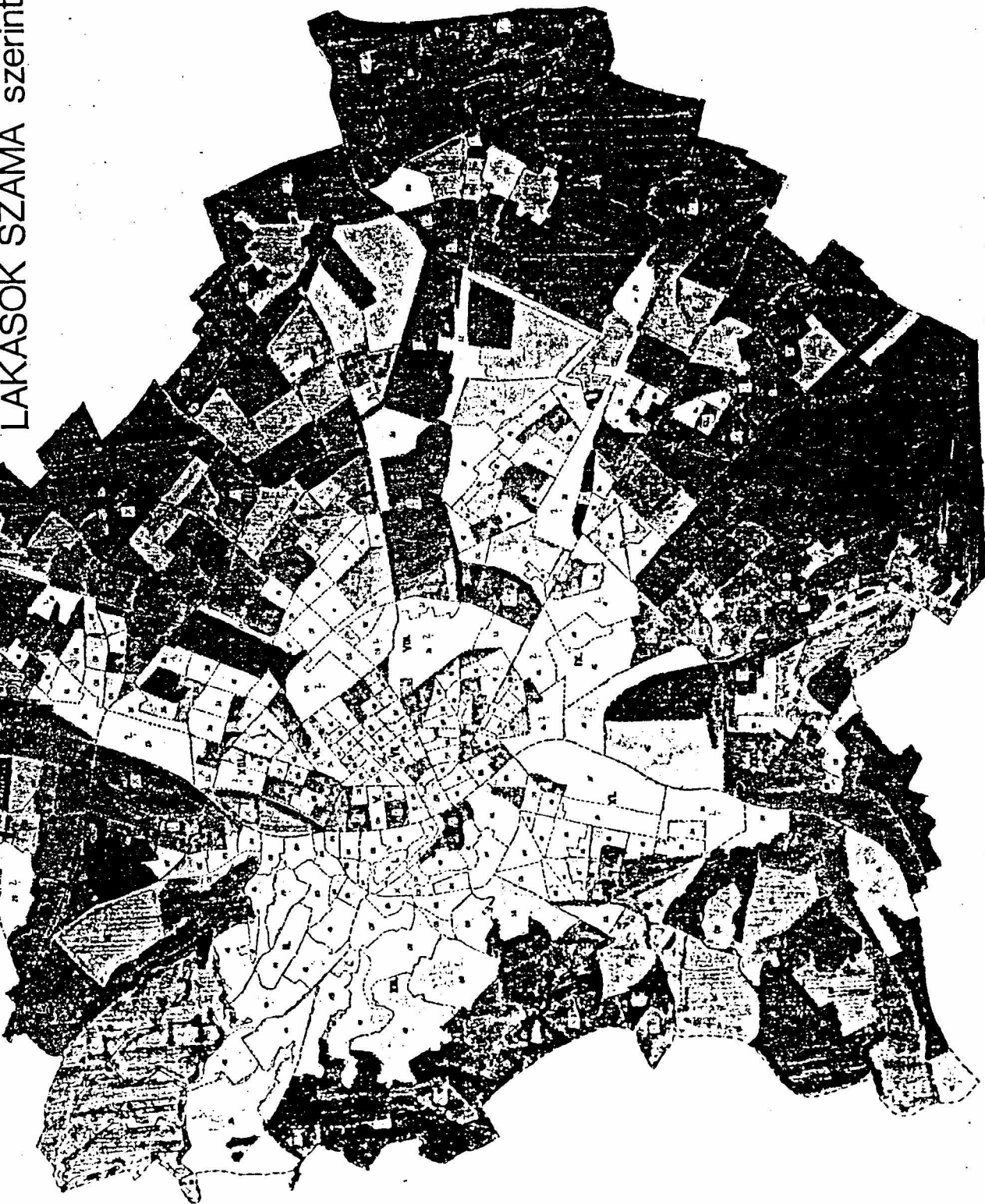
CSANADI - LADANYI

Rátérve most már további adataink elemzésére, először is az öregek városszerkezeten belüli elhelyezkedését vizsgáljuk meg. A mellékelt térképen jól látható a belső pesti városrészek erős előregedése. Tegyük rögtön hozzá, hogy mindez, a Belváros kivételével, elsősorban az alacsonyabb státusú belső pesti területekre mondható el. Lényegében ugyanez igaz a belbudai városrészek esetében is. Buda és Pest külső területein - már ahol az esetszámok egyáltalán értékelhetők - az előregedő területek inkább csak elszórtan, szigetekként jelentkeznek. Ezek nem feltétlenül leromló városrészek; az előregedő körzetek időnként /mint például Zugló, Kispest, Újpest és Óbuda egyes részein/ viszonylag jó, családi házas területekre esnek. Ezzel szemben a legfiatalabb korösszetételű területek, főleg új lakótelepek, és részben egyes külterületek körzeteiben találhatók meg.

Mindent összevetve, a város korösszetétel mentén kirajzolódó szerkezetéről is lényegében ugyanaz mondható el, mint amit az eddigi dimenziók elemzése alapján kirajzolódó szerkezetéről már megállapítottunk; az övezetes építési szabályozás fénykorában kialakult területektől eltekintve, a városszerkezet inkább egy tarka mozaik, mint valamilyen szabályos geometriai alakzat képét mutatja.

x esetszam 0-10
 i esetszam 11-50

1,00 - 1,25
1,26 - 1,51
1,53 - 2,07
2,12 - 3,27
3,39 - 4,95
4,98 - 9,18
9,32 - 16,47
17,29 - 23,04
23,05 - 28,93
29,09 - 100,00

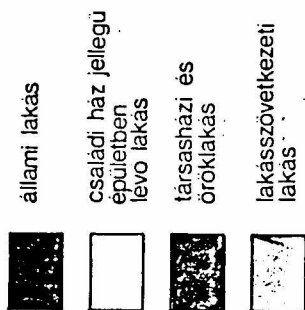
X esettszám 0-10
7 esettszám 11-50

CSANÁDI LADÁNYI

Leginkább még a várostervezés által legerősebben kontrollált mutatók, a földszintes lakóépületek aránya /és ehhez igen hasonló, egy lakóházra jutó lakások száma/ mutatják az övezetes elrendeződés nyomait.

Ez érthető is, hiszen a különböző építési szabályzatok mindig igen részletesen igyekeztek meghatározni az egyes övezetekbe építhető házak magasságát, illetve a lakóépületek nagyságát. Ezért a különböző nagyság-csoportok elég jól követik a hajdanvolt építési övezetek határvonalait. Ennek megfelelően Pest belső részei sűrűn és emeletes házakkal beépített "övezetként" válnak el a többi pesti területtől. Itt is különválnak azonban az övezetes építési szabályozás fénykora előtt alacsonyabban beépült, /déli/ Ferenc- és József-városi területek, illetve a két világháború között épült, magas népsűrűségű /északi/ újlipótvárosi részek. Ennek a fordítottja a helyzet Buda belső területein, hiszen itt zömével a középső és északi területek épültek be, illetve épültek át az övezetes várostervezés jegyében, míg a lágymányosi területek kiépülése már az ezt követő időszakra esik. A külső területeken jól megfigyelhetők az építési szabályozás következményei Zugló egyes területei, valamint a budai társasházak övezet beépítettségének sajátosságai esetében. A többi terület beépítettségének intenzitása már inkább mozaikszerűen alakul, amelyben az új lakótelepek a legnagyobb intenzitású foltokként jelennek meg.

A rendelkezésre álló lakásadatok elemzésére rátérve, még mindig anélkül, hogy e tanulmány keretei között lakásszociológiai fejtegetésekbe tudnánk bocsátkozni, először a különböző lakáosztályok területi elhelyezkedését fogjuk elemezni.

X esetszam 0-10
? esetszam 11-50

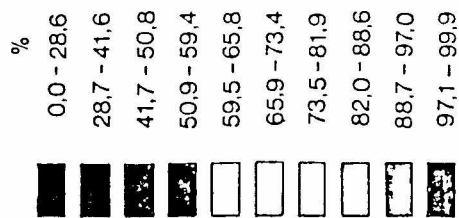
CSANADI - LADANYI

Térképünkön jól látható, hogy a különböző lakáosztályok területi elhelyezkedése a legtöbb eddig elemzett változó mentén megfigyeltnél kevésbé tér el a klasszikus övezetes modelltől. Különösen így van ez, ha eltekintünk az alacsony lakásszámot reprezentáló városrendezési körzetektől. Ezen persze nincs mit csodálkoznunk, ha belegondolunk, hogy zömével a belső pesti városrészekben épült bérházak kerültek annak idején államosításra, hogy társasházak, illetve családi házak többnyire csak az ilyen építési formát megengedő építési övezetekben épülhettek. Övezetmodelltől eltérő "devianciák" persze így is szép számmal akadnak. Ezek legnagyobb része, mint Kőbánya és Angyalföld, vagy Zugló és Újpest egyes részei - a korábban már leírt mintának megfelelően - az övezetes építési szabályozás "klasszikus szakasza" utáni periódusokban, a két világháború között, vagy már a második világháború után beépült területekre esik. Kisebb-nagyobb szigeteket alkotnak a térképen a szövetkezeti lakások által dominált városrendezési körzetek, többé-kevésbé pontosan jelezve az új lakótelepek területi elhelyezkedését.

A teljesség kedvéért hozzá kell persze tennünk, hogy térképünk sokkal kevésbé látszana övezetesnek, ha - lemondva a tömör ábrázolásról - négyelemű csoportosítás helyett, a korábbi térképekhez hasonlóan, itt is tízfokozatú csoportosítást alkalmaztunk volna.

aránya szerint, 1980

X esetszam 0-10
 ? esetszam 11-50

CSANADI - LADANYI

A komfortos és összkomfortos lakások városrendezési körzetek szerinti aránya már nem csupán a részletesebb csoportosítás miatt mutat az előző térképen látottnál kevésbé övezetes képet. Igen jó státusindikátor lévén, a komfort nélküli lakások területi elhelyezkedésére leginkább a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedését bemutató térképekkel mutat hasonlóságot.

Az e fejezetben elmondottakat összegezve, megállapíthatjuk tehát, hogy városrendezési körzetenkénti adataink lehetővé tették a városszerkezet különböző dimenziók mentén történő elemzését. Térképeink alapján úgy tűnt, hogy e városszerkezet egyetlen dimenzió mentén sem volt valamilyen elemi geometriai formákból építkező modellel leírható. Ugy tűnt továbbá, hogy leginkább az övezetes várostervezés által legerősebben kontrollált mutatók mentén voltak felfedezhetőek az övezetes városszerkezet nyomai, míg a többi változó alapján kirajzolódó szerkezet ennél is inkább valamilyen mozaikformára emlékeztetett.

Talán a "ki mit lát a térképen" típusú bizonyítások valamelyes meghaladása lehet, ha megkíséreljük az eddig elmondottakat számszerűen is bebizonyítani. Mint korábban láttuk, a "területi rendszer"-modell a klasszikus övezetes várostervezés építési övezeteinek igen jó közelítését adta. Ezért ha megvizsgáljuk, hogy az e modell alapján kialakított csoportosítás milyen mértékben magyarázza az egyes mutatók szóródását, arra is hozzávetőleges választ kaphatunk, hogy az egyes mutatók mentén kirajzolódó városszerkezet mennyire közelít az övezetes elrendeződéshez.

A "területi rendszer" által magyarázott szórásnégyzet
aránya 1970 /%/

A változó neve	Szórásnégyzet-hányados	
	városrendezési körzetre számítva	számláló
60 évesek és idősebbek aránya a lakónépesség- ből	62,0	29,9
14 évesek és fiatalab- bak aránya a lakónépes- ségből	54,5	27,0
Aktív keresők aránya a lakónépességből	31,6	7,5
Szellemiek aránya a lakónépességből	71,6	51,1
8-nál több osztályt vég- zetek aránya a 15 évnél idősebbek között	68,4	45,0
Egyszobás lakások aránya az összes lakásból	43,6	22,8
Vízvezetékekkel ellátott lakások aránya az összes lakásból	67,4	54,7
Fürdőszobás lakások ará- nya az összes lakásból	67,7	44,6
1960-1970 között épült lakások aránya az összes lakásból	56,5	31,3
1 lakásos házak aránya az összes házból	47,9	38,0
Földszintes házak ará- nya az összes házból	79,9	65,7
Egy házra jutó lakók száma	78,0	53,7
Egy házra jutó lakások száma	79,1	54,6

Adataink a térképek elemzése alapján bemutatottakat messzemenően igazolják. A táblázatból jól látható, hogy az övezetes várostervezés által leginkább meghatározott mutatók /ezek a rendelkezésre álló adatok közül valamilyen módon mindig az épület nagyságára vonatkoznak/ mentén a városrendezési körzetek kivétel nélkül úgy csoportosulnak, hogy az jobban megközelíti az övezetes városszerkezetet, mint a többi mutató alapján kirajzolódó kép. A klasszikus ökológiai, illetve az azok alapintencióit elfogadó modellek tehát leginkább az egyes városrészek beépítettségére vonatkozó adatok mentén tűnnek viszonylag hatékonynak, ami arra utal, hogy a város fizikai szerkezetét sokkal jobban modellezzik, mint a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedését. Ez egyébként szükségszerűen van így, hiszen a város fizikai dimenziók - így az egyes területek beépítettsége - mentén kirajzolódó szerkezete a város társadalomszerkezeténél általában jóval nagyobb léptékű elkülönüléseket mutat, így nagyléptékű modellel jobban is közelíthető. Erre utal egyebek mellett az is, hogy a beépítettségére vonatkozó mutatók esetén a nagyléptékű modell magyarázó ereje általában jóval kevésbé csökken le, ha kisebb területi egységek /számlálókörzetek/ alapján végzett számításra térünk át, mint az egyes területek demográfiai-társadalmi összetételére vonatkozó, illetve az ezekkel erősen korreláló mutatók mentén.